

ANNA STROBIN^a

GROBY SZKIELETOWE W KULTURZE OKSYWSKIEJ

Abstrakt: W obrzędku pogrzebowym ludności kultury oksywskiej dominowało ciałałalenie. Pierwsze groby szkieletowe na Pomorzu pojawiły się, podobnie jak w kulturze przeworskiej, w środkowej fazie młodszego okresu przedrzymskiego. Ich wyposażenie wskazuje na podobieństwo do równoczesnych pochówków znanych z Kujaw. Od fazy A3 liczba grobów inhumacyjnych wzrasta. W trakcie jej trwania na nekropolach społeczności kultury oksywskiej obserwuje się inne zmiany, które objęły sukcesywną eliminację uzbrojenia z wyposażenia grobowego i redukcję liczby ciałałalnych pochówków popielnicowych. Najwięcej grobów szkieletowych pochodzi z fazy przejściowej A3/B1, chronologicznie osadzonej w fazie B1. Zapoczątkowane w ciągu młodszego okresu przedrzymskiego przemiany religijno-społeczne u ludności kultury oksywskiej spopularyzowały szkieletowy obrządek pogrzebowy. Efektem zmian powiązanych ze zdarzeniami gospodarczo-politycznymi w Europie stało się wykształcenie nowej kultury – wielbarskiej – cechującej się birtualnym obrzędkiem pogrzebowym.

Słowa kluczowe: obrządek pogrzebowy, groby szkieletowe, kultura oksywska, Pomorze, młodszy okres przedrzymski, wczesny okres rzymski

Abstract: Cremation was the predominant form of burial among members of the Oksywie Culture group. The first inhumation graves appeared in Pomerania, similarly as in the Przeworsk Culture, in the middle phase of the late Pre-Roman period. The grave inventories in these cases show a close resemblance to contemporaneous burials from Kuyavia. Inhumation burial numbers grow from the beginning of phase A3. Other changes are also observed at the same time in the cemeteries of the Oksywie Culture, including the elimination of weapons from grave inventories and a reduced number of cremation urn graves. The largest number of inhumation graves has been recorded for the transitional phase A3/B1, which is chronologically related to phase B1. The socio-religious changes initiated among population groups of the Oksywie Culture in the late Pre-Roman period popularized the changeover to the inhumation rite. The emergence of a new culture, the Wielbark Culture, characterized by a birtual form of funerary rites, was the effect of these changes associated with the broader economic and political transformation taking place in Europe at this time.

Keywords: funerary rites, inhumation graves, Oksywie Culture, Pomerania, late Pre-Roman period, early Roman period

^a Dr Anna Strobin, Instytut Archeologii, Uniwersytet Gdański, ul. Bielańska 5, 80-851 Gdańsk, anna.strobin@ug.edu.pl, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-6273-0744>.

WPROWADZENIE

Temat występowania grobów szkieletowych na ziemiach polskich w młodszym okresie przedrzymskim i na przełomie okresów przedrzymskiego i rzymskiego podejmowano wielokrotnie, przede wszystkim w odniesieniu do terenów zajętych przez społeczności kultury przeworskiej. Najwcześniejsze prace dotyczyły grobów inhumacyjnych odkrytych na Śląsku, łączonych z germańskimi Silingami, u których genezę rytuału pochówku szkieletowego wywodzono od plemion celtyckich (Jahn 1922, s. 84–85, 87; tenże 1931, s. 48–49; Zötz 1932, s. 135–138; Pescheck 1939, s. 13–15). W latach trzydziestych odkryto pierwsze groby inhumacyjne na terenie Kujaw (Karpińska 1933). W opinii Józefa Kostrzewskiego (1936) były one związane z migracją ku północy słowiańskiej ludności ze Śląska, która przyjęła obrządek grzebalny od Celtów. Istotne znaczenie w interesującym nas temacie miała praca Karola Bykowskiego (1976). Wspomniany autor podsumował stan badań nad grobami inhumacyjnymi występującymi w kulturze przeworskiej od młodszego okresu przedrzymskiego po schyłek fazy B2, bazując w dużej mierze na zestawieniu grobów szkieletowych typu „śląskiego” Zenona Woźniaka (1970, s. 351–353, zestawienie VII, mapa 7). W artykule zwrócono uwagę na orientację jam grobowych i szkieletów, pozycję zmarłego w grobie, a także obecność trumny i kamieni. Konkluzją pracy było stwierdzenie równoczesności śląskich i kujawskich pochówków szkieletowych, a także zasygnalizowanie, iż nie wszystkie z nich należy łączyć z Celtami. W opinii K. Bykowskiego chronologicznie późniejsze groby inhumacyjne odkrywane na Mazowszu mogły mieć związek z kulturą wielbarską (Bykowski 1976, s. 146–155, mapa I). Kwestia powiązań pochówków szkieletowych w kulturze przeworskiej i na Pomorzu Wschodnim z dziedzictwem celtyckim pojawia się zarówno w pracach o starszej metryce, jak i tych bardziej nam współczesnych (Kmieciński 1962, s. 88; Woźniak 1970, s. 232, mapa 7; Pazda 1972, s. 92–93; tenże 1980, s. 26; Bykowski 1976; Cofta-Broniewska 1979, s. 47, 222; taż 1989, s. 141–142; Kokowski 1991, s. 135–137; Błażejewski 1998, s. 23, 30–31, 34, 154; Żychliński 2009, s. 559; Ibragimow 2011, s. 177–178). Istotne dla rozważań nad inhumacją w barbarzyńskich społecznościach środkowej Europy były ustalenia Andrzeja Niewęglowskiego (1981, s. 40–42, 122, 125, 128, 129). Badacz ten zauważył, że groby szkieletowe to grupa zróżnicowana, nie wykazująca jednej tradycji sepulkralnej. Podsumowanie stanu badań przyniosła praca Teresy Dąbrowskiej (1988, s. 143, 145, mapa 18), która uznała – podobnie jak wcześniej Z. Woźniak (1970, s. 63, 249) i A. Niewęglowski (1981, s. 41–42) – że w obrębie dwóch horyzontów czasowych grobów szkieletowych jedynie pochówki o starszej metryce (faza A2), grupujące się na Dolnym Śląsku, Kujawach i Pałukach, można wiązać z Celtami. Ciekawe spostrzeżenia na temat tytułowego zagadnienia zaprezentował Andrzej Kokowski (1991, s. 135–137), analizując kujawskie cmentarzysko w Kruszy Zamkowej. Autor wskazał cechy wspólne z grobami celtyckimi i jednocześnie podkreślił lokalny charakter wyposażenia zmarłych. Nowe spojrzenie na inhumację w kulturze przeworskiej i w grupie tynieckiej przedstawił Marcin Rudnicki (2005). Na podstawie pogłębionej analizy grobów szkieletowych z okresu przedrzymskiego i wczesnorzymskiego badacz ów skłania się

do wniosku, iż pojawienie się ich w południowej i środkowej Polsce było wynikiem niewielkich migracji ludności, której przodkowie przez dłuższy czas współegzystowali z Celtami. Rozmieszczenie grobów szkieletowych na cmentarzyskach sugeruje, że w obrębie wspomnianych ugrupowań, ale także u Kwadów i Markomanów, grupy te żyły we względnej izolacji. Do snucia dalszych przypuszczeń nad pochodzeniem obrządku szkieletowego posłużył grób odkryty w Pełczyskach, w zachodniej Małopolsce. Na podstawie badania antropologicznego czaszki kobiety M. Rudnicki (2005, s. 199–202) zasugerował południowe (śródziemnomorskie) pochodzenie zmarłej. Argumenty podważające znaczenie tradycji celtyckiej w obrządku inhumacyjnym kultury przeworskiej, poparte wieloaspektową analizą materiału, przedstawiono w kolejnych dwóch pracach (Bochnak 2014, s. 226–227; Bochnak, Urman 2016). Jednym z powodów do kwestionowania dotychczasowych poglądów stała się obecność pochówków szkieletowych na Pomorzu, słabiej powiązanych z osadnictwem i intensywnymi wpływami celtyckimi. Nie bez znaczenia był także czas praktykowania inhumacji u plemion lateńskich w środkowej Europie, w tym w enklawach celtyckich na Śląsku, który sięgał fazy LT B2, a także znikomy udział w grobach ludności kultur przeworskiej i oksywskiej wyrobów charakterystycznych dla kultury lateńskiej, odmienności w orientacji jam grobowych oraz pozycji ułożenia zmarłego w grobie. Do tematu obrządku szkieletowego na Dolnym Śląsku powrócono ostatnio dwukrotnie, przy okazji jego charakterystyki w młodszym okresie przedrzymskim i we wczesnym okresie rzymskim (Ibragimow 2011), a także po odkryciu kolejnego grobu inhumacyjnego kultury przeworskiej z fazy A2 (Dulęba i in. 2018).

Liczba prac dotyczących obrządku szkieletowego w kulturze oksywskiej, na tle przedstawionych wyżej osiągnięć, jest uboga. Wynika to z faktu, że najstarsze groby inhumacyjne odkrywano od końca XIX w. w Elblągu-Polu Nowomiejskim, Grudziądzu-Rządzu czy w Lasach (por. Aneks), datowane na fazę przejściową A3/B1, wiązano zasadniczo ze społecznością kultury wielbarskiej, dla której birytualizm był regułą (por. Walenta 1981, s. 78–79; Wołagiewicz 1981, s. 151, 172; tenże [1982] 1984, s. 50). W latach osiemdziesiątych XX w. na nekropoli ludności kultur oksywskiej i wielbarskiej w Pruszczu Gdańskim, stan. 7, odkryto kilka grobów inhumacyjnych z fazy A2 późnego okresu przedrzymskiego (Pietrzak, Tuszyńska 1986; Pietrzak 1988, s. 53; Tuszyńska 1993). Od tego czasu liczba interesujących nas pochówków o starszej, ale i o młodszej metryce wzrosła. Podsumowanie stanu badań i próbę wyjaśnienia genezy i rozwoju inhumacji na Pomorzu przedstawiła Urszula Margos (2000a). Autorka wymieniła najstarsze groby łączone z fazą A2 i zakwestionowała pogląd o przyjmowaniu tego zwyczaju na przełomie er z markomańskich Czech, wskazując, że w końcu fazy A3 i na przełomie okresów przedrzymskiego i rzymskiego inhumacja występuje najczęściej na północy ziem obecnej Polski. U. Margos podkreśliła istotną rolę Kujaw w szerzeniu nowego obrządku u wybrzeży Zatoki Gdańskiej w środkowej fazie młodszego okresu przedrzymskiego oraz odwrotny kierunek oddziaływań, począwszy od schyłku fazy A3. Podobną opinię wyraził Jan Schuster (2010, s. 224–229) przy okazji omawiania wczesnorzymskich grobów książęcych na stanowisku w Lubieszewie, pow. gryficki. Autor zakłada miejscową genezę inhumacji, która wykształcała się w środkowej Polsce i na Pomorzu Nadwiślańskim.

Zamiarem autorki niniejszej pracy jest charakterystyka obrządku szkieletowego kultury oksywskiej i porównanie go z dostępnymi materiałami innych, równoczesnych ugrupowań. Prezentację źródeł z północnej Polski uzupełnia katalog grobów inhumacyjnych (Aneks). W zamieszczonych w artykule tabelach i wykresach zestawiono najważniejsze cechy grobów szkieletowych kultury oksywskiej i z fazy przejściowej A3/B1. W celu wyjaśnienia genezy i rozwoju obrządku szkieletowego na Pomorzu omówiono analogiczne groby na terenach barbarzyńskiej Europy, zwłaszcza z południowej i środkowej Polski. Podjęto także temat jej powiązań z inhumacją praktykowaną przez społeczności kultury przeworskiej, a także przez ludność kultury wielbarskiej w początkach naszej ery.

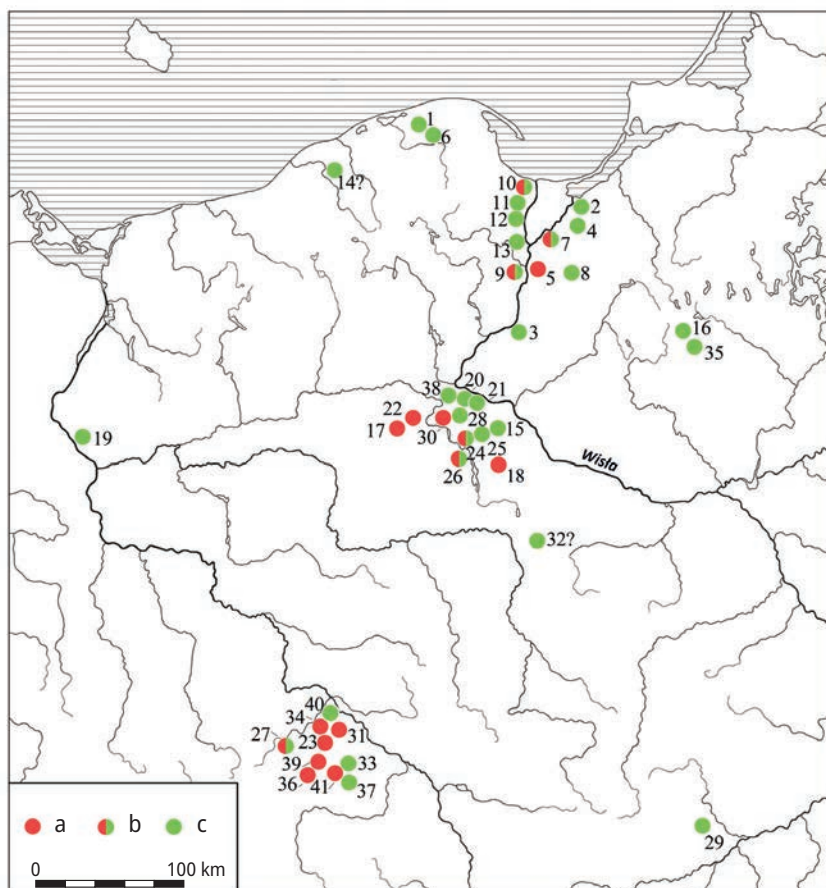
GROBY SZKIELETOWE KULTURY OKSYWSKIEJ – PREZENTACJA MATERIAŁÓW

Z obszaru kultury oksywskiej zebrano 69 grobów inhumacyjnych pochodzących z 14 stanowisk (tabela 1; Aneks)¹, w tym trzy domniemane pochówki szkieletowe odkryte w Warszkwie². Niewielką ich część stanowią groby datowane na fazę A2 oraz te o mniej sprecyzowanej chronologii, związane ogólnie z młodszym okresem przedrzymskim (fazy A2-A3³), a w niektórych przypadkach obejmujących nawet

¹ Większość omówionych w artykule grobów pochodzi z cmentarzysk do tej pory niepublikowanych całościowo (Czarnówko; Malbork-Wielbark; Opalenie; Pruszcz Gdański, stan. 7; Różyny), co w znacznej mierze utrudnia szczegółową analizę, ze względu na brak dostępu do planów stanowisk i analiz antropologicznych.

² Z dalszych rozważań wyłączone groby, których szkieletowy charakter wydaje się wątpliwy lub ich datowanie nie jest pewne. Za takie uznano zespoły grobowe określone jako szkieletowe lub ciałopalne z Tczewa, grób odkryty w 1878 r. (Ossowski 1879, s. 58–59, tabl. XLIII 1, 2), Gdyni-Oksywia, grób 132 (Jankuhn 1933, s. 185) i Malborka-Wielbarka, badania sprzed II wojny światowej, groby 845, 848, 856, 886, 891, 892, 917, 928, 2019, 2086, w tym pochówki inhumacyjne (928 i 2019) pozbawione w ogóle wyposażenia (Kleemann 2017, s. 251–252). Do grobów o niepewnym datowaniu zaliczono, określony jako wczesnośredniowieczny lub z młodszego okresu przedrzymskiego, pochówek z nekropoli Małe Czyste, pow. chełmiński, grób 25 (Bokiniec i in. 2020, s. 60–61, tabl. XI/25; Stawska 2020, s. 231, 238, tabl. I/25 i 128), a także groby 12, 20 i 166 z Pruszcza Gdańskiego, stan. 10 (Pietrzak 1997, s. 13, 14, 31, tabl. II/12; V/20; LVII/166), które były datowane na podstawie odkrytej w wypełniskach jam grobowych ceramiki kultury oksywskiej, najpewniej o wtórnym charakterze; ułamki naczyń pochodziły znad poziomu szkieletu (groby 12 i 166), w jednym przypadku przy ułamkach naczyń występowała czarna ziemia i przepalone kości (grób 20). Za obiekt o niepewnym charakterze uznano również grób 67 z Warszkwia (Wołgiewicz 1965, s. 189–190, tabl. IX 3, 4), nakryty dużym brukiem kamiennym, interpretowany jako domniemany grób inhumacyjny (por. Margos 2000a, s. 263, kat. nr 8). Wyposażenie grobu (zapinki typu N i naczynie ceramiczne) złożono jednak w jamie ze spalenizną, będącą częścią wspomnianego bruku, co wskazuje na ciałopalny charakter zespołu określanego w starszej literaturze jako grób jamowy (por. Eggers, Stary 2001, s. 68–69, kat. nr 280, tabl. 193/67: 2, 3). W katalogu pracy nie uwzględniono kilku dalszych zespołów grobowych wymienionych przez U. Margos (2000a, s. 262): Lubowidz, groby 196 i 294; Pruszcz Gdański, stan. 7, grób 69; Tczew, groby 1 i 7; obiekty te nie wykazują bezpośredniego związku z omawianym okresem, ogólnie można je datować na wczesny okres rzymski.

³ Malbork-Wielbark (Aneks, nr 7: groby 1712a, 2013/30, 2018/16, 2019/11); Pruszcz Gdański, stan. 7 (Aneks, nr 10: grób 198).

Ryc. 1. Rozprzestrzenienie grobów szkieletowych na ziemiach polskich w fazach A2-A3/B1
 a – A2; b – A2, A3 i A3/B1; c – A3 i A3/B1. 1 – Czarnówko; 2 – Elbląg-Pole Nowomiejskie; 3 – Grudziądz-Rządź; 4 – Lasy; 5 – Lipianki; 6 – Lubowidz; 7 – Malbork-Wielbark; 8 – Nowy Targ; 9 – Opalenie; 10 – Pruszcz Gdański, stan. 7; 11 – Pruszcz Gdański, stan. 10; 12 – Różyny; 13 – Tczew; 14 – Warszkowo; 15 – Adolfin; 16 – Bartki; 17 – Biskupin, stan. 17, 17a, 18; 18 – Bodzanowo; 19 – Czelin; 20 – Gąski, stan. 18; 21 – Gąski, stan. 22 i 23; 22 – Godawy; 23 – Gułów; 24 – Inowrocław, stan. 58; 25 – Inowrocław-Solanki; 26 – Krusza Zamkowa, stan. 13; 27 – Nowa Wieś Wrocławska; 28 – Parchanie; 29 – Pełczyska; 30 – Rucewo; 31 – Siechnice; 32 – Sierpów; 33 – Sobocisko; 34 – Stary Zamek; 35 – Szczepkowo-Zalesie; 36 – Węgry; 37 – Wiązów; 38 – Wierzbiczano; 39 – Wilczków; 40 – Wrocław-Kozanów; 41 – Żerniki Wielkie.

Opracowała A. Strobin

Fig. 1. Distribution of inhumation graves in the territory of Poland in phases A2-A3/B1
 a – A2; b – A2, A3 and A3/B1; c – A3 and A3/B1. 1 – Czarnówko; 2 – Elbląg-Pole Nowomiejskie; 3 – Grudziądz-Rządź; 4 – Lasy; 5 – Lipianki; 6 – Lubowidz; 7 – Malbork-Wielbark; 8 – Nowy Targ; 9 – Opalenie; 10 – Pruszcz Gdański, site 7; 11 – Pruszcz Gdański, site 10; 12 – Różyny; 13 – Tczew; 14 – Warszkowo; 15 – Adolfin; 16 – Bartki; 17 – Biskupin, sites 17, 17a, 18; 18 – Bodzanowo; 19 – Czelin; 20 – Gąski, site 18; 21 – Gąski, sites 22 and 23; 22 – Godawy; 23 – Gułów; 24 – Inowrocław, site 58; 25 – Inowrocław-Solanki; 26 – Krusza Zamkowa, site 13; 27 – Nowa Wieś Wrocławska; 28 – Parchanie; 29 – Pełczyska; 30 – Rucewo; 31 – Siechnice; 32 – Sierpów; 33 – Sobocisko; 34 – Stary Zamek; 35 – Szczepkowo-Zalesie; 36 – Węgry; 37 – Wiązów; 38 – Wierzbiczano; 39 – Wilczków; 40 – Wrocław-Kozanów; 41 – Żerniki Wielkie.

Processing A. Strobin

Tabela 1. Chronologiczne i liczbowe zestawienie grobów szkieletowych na stanowiskach analizowanych w pracy (por. Aneks; opracowała A. Strobin)

Table 1. Breakdown of inhumation graves from sites analyzed in this paper by chronology and numbers (see Appendix; processing A. Strobin)

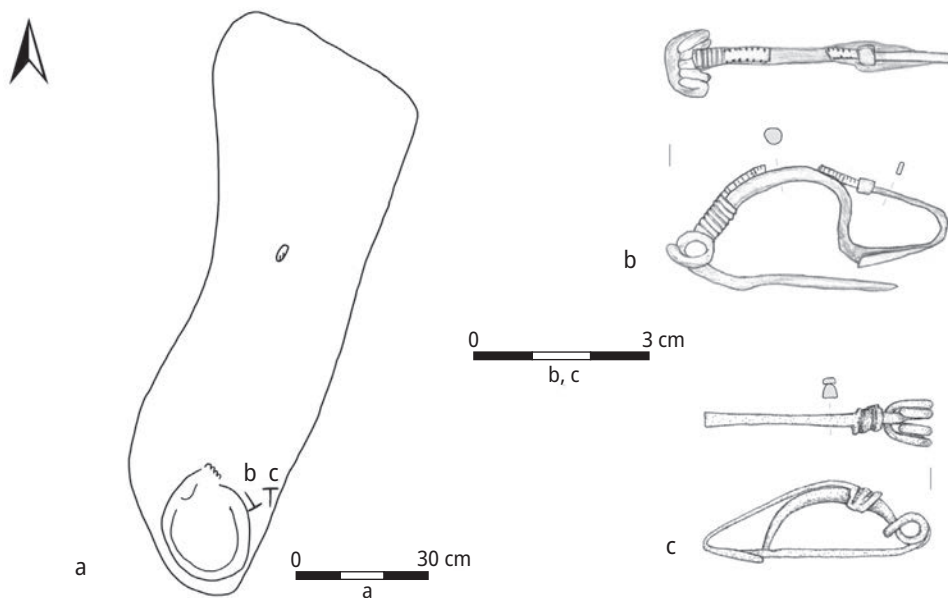
Lp.	Stanowisko (liczba grobów)	A2	A2/A3 + A3	A3/B1	OWR
1.	Lipianki (1)	1			
2.	Opalenie (10)	1		9	→
3.	Pruszcz Gdański, stan. 7 (5)	3	1		→
4.	Malbork-Wielbark (15)	2	1 + 1	5	→
5.	Pruszcz Gdański, stan. 10 (3)		1	2	→
6.	Różyny (6)		5 + 1		→
7.	Lubowidz (1)		1		→
8.	Tczew (1)		1		→
9.	Czarnówko (14)			14	→
10.	Elbląg-Pole Nowomiejskie (1)			1	→
11.	Grudziądz-Rząd (1)			1	→
12.	Lasy (7)			7	→
13.	Nowy Targ (1)			1	→
14.	Warszkowo (3?)			3?	→

Objaśnienia: → Obecność materiałów kultury wielbarskiej z fazy B1.

Explanation: → Presence of Wielbark Culture material from phase B1.

początek okresu wczesnorzymskiego (fazy A2-B1a⁴). Pozostałe datowane są na fazę A3, w tym A2/A3, stanowiącą pierwszy odcinek fazy A3 (por. Maciałowicz 2017, s. 91–92, tabela 2) oraz fazę A3/B1. Wyjaśnienia wymaga interpretacja tej ostatniej fazy „prześciowej” między młodszym okresem przedrzymskim a okresem rzymskim. Etap ten rozumiem, podobnie jak Piotr Łuczkiewicz (2021, s. 171–172), jako okres stylistyczny związany z nakładaniem się z jednej strony dawnej przedrzymskiej tradycji, wytworów i zwyczajów, a z drugiej nowych „rzymskich” prądów kulturowych i mody. Chronologicznie, na podstawie zebranych w artykule materiałów, obejmuje przede wszystkim fazę B1 wraz z podfazami B1a i B1b. W aspekcie kulturowym etap

⁴ Malbork-Wielbark (Aneks, nr 7: groby 799 i b.n. „d”).

Ryc. 2. Grób szkieletowy nr 143 z Pruszcza Gdańskiego, stan. 7, pow. gdański
a – plan grobu; b, c – zapinki z brązu.

Rys. i opracowanie A. Strobin

Fig. 2. Inhumation grave no. 143 from Pruszcz Gdański, site 7, Gdańsk district
a – plan of the grave; b, c – bronze brooch.

Drawing and processing A. Strobin

ten ma charakter dwoisty, wynikający ze stopniowej adaptacji tradycji archaicznej łączonej z kulturą oksywską do nowych wzorów utożsamianych z kulturą wielbarską.

Na fazę A2 młodszego okresu przedrzymskiego datowanych jest siedem grobów inhumacyjnych⁵ odkrytych na czterech stanowiskach kultury oksywskiej (ryc. 1a; tabela 1). Trzy z nich to duże, dotąd niepublikowane w całości cmentarzyska ciała-palne kultury oksywskiej i birytualne kultury wielbarskiej. Grób z Lipianek odkryto bezpośrednio przy paleniskach łączonych z osadą datowaną od młodszego okresu przedrzymskiego po okres wędrówek ludów, w odległości 70–80 m na północny wschód od kilkunastu grobów kultury wielbarskiej z fazy B2, ewentualnie późniejszych (faza C1). Na tej podstawie można przypuszczać, że był on związany z osadą (Ostasz 2015, mapa 3; Strobin 2015, s. 128, przyp. 3).

Zmarłe osoby składano na osi północ-południe⁶, z reguły z mniejszymi lub większymi odchyleniami, z głową skierowaną częściej na południe (ryc. 2a; tabela 2: 1–7), rzadziej w kierunku północy (ryc. 3a). Dwukrotnie orientacja jamy

⁵ Grób 195 z Pruszcza Gdańskiego, stan. 7, pomimo braku wyposażenia, ze względu na sytuację stratygraficzną, zaliczony został do tej fazy.

⁶ W tabeli 2 orientacja jam grobowych i zmarłych względem stron świata podana jest po głównej osi; szczegółowe informacje na ten temat zawarto w Aneksie.

Tabela 2. Zestawienie cech dobrze datowanych grobów szkieletowych kultury oksywiejskiej i z fazy przejściowej A3/B1 (por. Aneks; opracowała A. Strobin)

Table 2. Breakdown of the characteristics of well dated inhumation graves of the Oksywie Culture and from the transitional phase A3/B1 (see Appendix; processing A. Strobin)

Lp.	Stanowisko, nr grobu/ obiektu	Chronologia	Orientacja jamy północ-południe	Głowa na północ	Głowa na południe	Orientacja jamy wschód-zachód	Głowa na wschód	Głowa na zachód	Pozycja skurczona	Pozycja wyprostowana
1.	Lipianki, 292	A2	X	X					X	
2.	Malbork-Wielbark, 2013/88	A2	X							
3.	Malbork-Wielbark, 2014/113	A2	X							X?
4.	Opalenie, 73	A2				X	X		X	
5.	Pruszcz Gdański 7, 143	A2	X		X				X?	
6.	Pruszcz Gdański 7, 194	A2	X		X					X?
7.	Pruszcz Gdański 7, 195	A2?	X		X				X	
8.	Malbork-Wielbark, 2009/4B	A2/A3	X	X						
9.	Różyny, 7	A2/A3?				X	X			X
10.	Różyny, 35	A2/A3				X	X			X
11.	Różyny, 55	A2/A3?				X				X?
12.	Różyny, 60	A2/A3?	X	X					X	
13.	Różyny, 68	A2/A3				X		X		X
14.	Lubowidz, 292	A3	X							
15.	Malbork-Wielbark, 2009/12	A3	X							
16.	Pruszcz Gdański 7, 440	A3	X		X					X?
17.	Pruszcz Gdański 10, 495A	A3	X	X					X?	
18.	Różyny, 69	A3				X	X			X
19.	Tczew, 10	A3								
20.	Czarnówko, 389/09	A3/B1	X	X?						
21.	Czarnówko, 468/09	A3/B1				X	X?			
22.	Czarnówko, 477A/09	A3/B1	X	X?						
23.	Czarnówko, 490/09	A3/B1				X				
24.	Czarnówko, 491/09	A3/B1				X		X?		
25.	Czarnówko, 539/09	A3/B1	X	X?						
26.	Czarnówko, 791/10	A3/B1	X							
27.	Czarnówko, 792/10	A3/B1	X							

Wyposażenie	Analiza antropologiczna	Uwagi
2 zapinki G		pochówek na osadzie?; zmarły na prawym boku
naczynie	dziecko 3-8 lat	w wypełniku jamy kamienie
zapinka G		
zapinka G, przęślik, naczynie	M? <i>adultus</i>	zmarły na lewym boku
2 zapinki – D i G		
klamra		
brak wyposażenia		grób podwójny?
zapinka J	dziecko 8-10 lat	
brak wyposażenia	M <i>maturus I</i>	zmarły na wznak
zapinka N-Ia-1, grot	M <i>senilis</i>	3 kamienie w stropie; jama wyłożona materiałem organicznym
brak wyposażenia	K? dorosła	pochówek cząstkowy; pozycja na wznak; na klatce piersiowej duży kamień
bransoleta	<i>infans II</i>	
2 zapinki – ≈K i J, nożyce, nóż, krzesiwa, osełka	M <i>senilis</i> w kości czołowej otwór po trepanacji	duży bruk kamienny; zmarły na wznak
zapinka N, nożyk sierpikowaty?		
zapinka A.18a		na powierzchni jamy mały kamień
3 zapinki – M-N		trumna kłodowa
zapinka M	<i>infans</i>	
3 zapinki – ≈I i N-a, bransoleta, nożyk sierpikowaty, przęślik	K <i>senilis</i>	jama wyłożona materiałem organicznym; zmarły na wznak
1 zapinka M/N		brak informacji o obiekcie
zapinka N-c, fragm. ceramiki		trumna kłodowa
2 zapinki – N/O i N-b, fragm. ceramiki		
2 zapinki – M-b i N-b, fragm. ceramiki		
zapinka N-c, sprzączka C14, fragm. ceramiki		3 duże kamienie
2 zapinki – M-b		
zapinka N/O, igła, fragm. taśmy		
masywna zapinka N		w stropie kamienie
zapinka N/O, igła, nóż		w stropie kamienie

Lp.	Stanowisko, nr grobu/ obiektu	Chronologia	Orientacja jamy północ-południe	Głowa na północ	Głowa na południe	Orientacja jamy wschód-zachód	Głowa na wschód	Głowa na zachód	Pozycja skurczona	Pozycja wyprostowana
28.	Czarnówko, 1203/10	A3/B1	X	X?						
29.	Czarnówko, 1372/10	A3/B1	X							
30.	Czarnówko, 1399/10	A3/B1	X	X?						
31.	Czarnówko, 1400/10	A3/B1				X	X?			
32.	Czarnówko, 1401/10	A3/B1	X	X?						
33.	Czarnówko, 1540/12	A3/B1	X							
34.	Elbląg-Pole Nowomiejskie	A3/B1								
35.	Grudziądz-Rządź, 566	A3/B1	X	X					X?	
36.	Lasy, 12	A3/B1	X	X						
37.	Lasy, 14	A3/B1								
38.	Lasy, 16	A3/B1								
39.	Lasy, 21	A3/B1	X	X						
40.	Lasy, 23	A3/B1				X	X			
41.	Lasy, 25	A3/B1								
42.	Lasy, 29	A3/B1								
43.	Malbork-Wielbark, 2012/24	A3/B1?	X?							
44.	Malbork-Wielbark, 2012/77	A3/B1								
45.	Malbork-Wielbark, 2014/41	A3/B1	X							
46.	Malbork-Wielbark, 2017/7	A3/B1	X							
47.	Malbork-Wielbark, 2019/29	A3/B1	X	X?						
48.	Nowy Targ, 207	A3/B1				X	X			
49.	Opalenie, 204	A3/B1	X	X						
50.	Opalenie, 221	A3/B1	X	X						
51.	Opalenie, 234	A3/B1	X	X						
52.	Opalenie, 251	A3/B1	X	X?						

Wyposażenie	Analiza antropologiczna	Uwagi
masywna zapinka N, sprzączka C3, igła		w stropie kamienie; trumna kłodowa; wkop wtórny
zapinka N/O, sprzączka C14, fragm. ceramiki i polepa		w stropie duży kamień; trumna kłodowa
zapinka N/O, fragm. taśmy, nożyk sierpikowaty, fragm. ceramiki		
3 zapinki – N-b i masywna N, igła		trumna kłodowa
2 zapinki – masywna N/O i bardzo masywna zapinka N		trumna kłodowa
zapinka Gorica, dno naczynia		trumna kłodowa
zapinka N, bransoleta, 4 paciorki		brak informacji o obiekcie
2 zapinki O/A.2aII, siekierka krzemienista	K?	zmarły na boku?
zapinka Feugère 11a		zmarły na prawym boku
3 zapinki – O/A.2a i A.45		zmarły na wznak
2 zapinki – O/A.2a i A.45-46		brak informacji o obiekcie
zapinka O/A.2aI		zmarły na prawym boku
3 zapinki – O/A.2a i A.2aII		
2 zapinki O/A.2a		zmarły na prawym boku
zapinka O/A.2a		zmarły na prawym boku
zapinka N lub A.2aII, przęślik, naczynie		wkop wtórny
3 zapinki – masywna N i A.67a2, szpila, 3 paciorki	<i>adultus</i> 25–35 lat + ?dwoje dzieci: 0–2 i 5–6 lat	
zapinka O/A.2a?	<i>późny maturus</i> lub wczesny <i>senilis</i>	
2 zapinki – N-b i A.45, kółko		
2 zapinki – O/A.2aI, sprzączka C13, sprzączka D1, kolec sprzączki		
2 zapinki – O/A.2 i A.68-69?, bransoleta	K? <i>adultus</i> ?	w stropie bruk kamienny
zapinka O/A.2aII	K? <i>senilis</i>	w stropie duży kamień; jama wyłożona materiałem organicznym; wkop wtórny
2 zapinki – ≈O/A.2aII i N-a	K? <i>adultus</i>	jama wyłożona materiałem organicznym; wkop wtórny
zapinka O/A.2aII	K? <i>maturus II/senilis</i>	wkop wtórny (nowożytny?)
3 zapinki – N-b i A.52, kłamra ML.2a, okucie rurkowate	osobnik nieokreślony	jama wyłożona materiałem organicznym; na poziomie zabytków obudowa kamienna

Lp.	Stanowisko, nr grobu/ obiektu	Chronologia	Orientacja jamy północ-południe	Głowa na północ	Głowa na południe	Orientacja jamy wschód-zachód	Głowa na wschód	Głowa na zachód	Pozycja skurczona	Pozycja wyprostowana
53.	Opalenie, 264	A3/B1	X	X						
54.	Opalenie, 275	A3/B1	X	X						
55.	Opalenie, 281	A3/B1	X	X						
56.	Opalenie, 318	A3/B1	X	X						
57.	Opalenie, 334	A3/B1	X							
58.	Pruszcz Gdański 10, 127A	A3/B1	X	X						
59.	Pruszcz Gdański 10, 305	A3/B1	X		X				X	
60.	Warszkowo, 1	A3/B1								
61.	Warszkowo, 2	A3/B1								
62.	Warszkowo, 13	A3/B1								

Objaśnienia: K – kobieta; M – mężczyzna.

Explanation: K – female; M – male.

grobowej była po osi północ-południe, ale szczątki kostne nie zachowały się lub występowały w stanie utrudniającym dokładne ustalenie pozycji zmarłego. Tylko jeden grób zorientowany był niemal na osi wschód-zachód, a zmarłą osobę złożono głową na wschód (ryc. 4a).

Ciała układano w pozycji skurczonej na prawym (ryc. 3a) lub lewym boku (ryc. 4a) z twarzą skierowaną na południe, w niewielkich jamach, o długości sięgającej od 125 cm do około 130 cm. Prawdopodobnie w grobie 143 z Pruszcza Gdańskiego, stan. 7, zmarłego złożono także w pozycji podkurczonej, o czym może świadczyć nieznaczną długość jamy grobowej wynosząca 130 cm. Wielkość jamy mogła być jednak zależna od wieku pochowanego, tak jak w przypadku grobu 2013/88 z Malborka-Wielbarka, w którym spoczęło dziecko w wieku od 3 do 8 lat, co uzasadnia niewielkie jej wymiary. W grobie 194 z Pruszcza Gdańskiego, stan. 7, zachowane szczątki kostne wskazywały na pozycję wyprostowaną. Sugerując się wielkością jamy grobowej o długości ponad 170 cm, możemy sądzić, że analogiczna pozycja mogła dotyczyć osoby w pochówku 2014/113 z Malborka-Wielbarka.

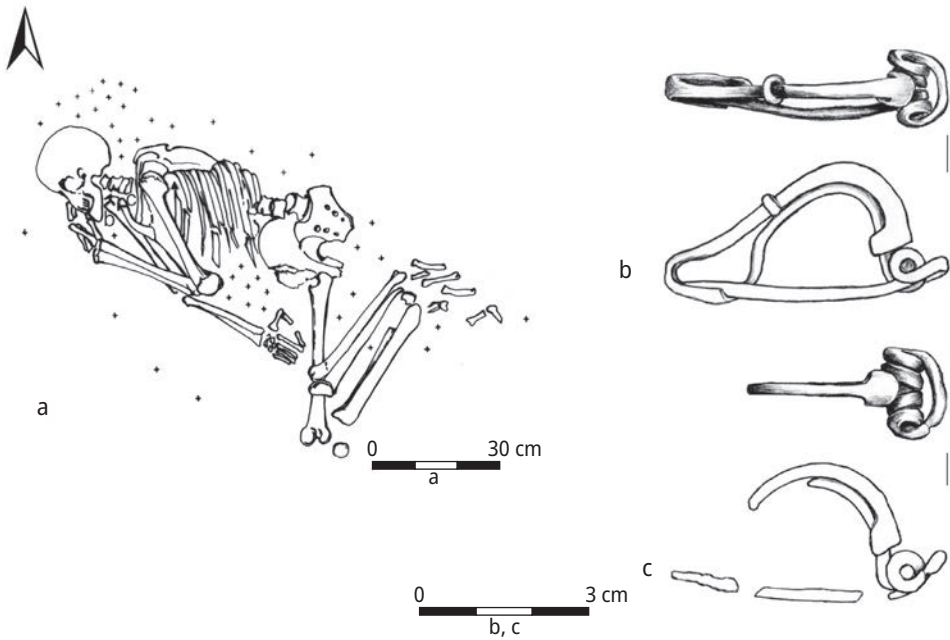
Wyposażenie	Analiza antropologiczna	Uwagi
2 zapinki – O/A.2aI i O/A.2aII, fragm. spiralki i ogniwko, sztydło, naczynie, fragm. ceramiki	K? <i>maturus II</i>	nogi silnie zgięte w kolanach?
2 zapinki – O/A.2aI i O/A.2aII	osobnik nieokreślony	jama wyłożona materia- łem organicznym
zapinka O/A.2aI	M <i>senilis</i>	kości porozrzucone w jamie (zniszczenia nowożytne?); zmarły na lewym boku?
zapinka O/A.2aII, stopy brązu	dorosły?	zmarły na prawym boku?
zapinka O/A.2aII, fragm. ceramiki	dorosły?	
2 zapinki – M i N, bransoleta, wisior, igła, kiel dzika	M? <i>maturus-senilis</i>	bruk kamienny; pozycja na wznak; kończyny podgięte
zapinka N, 2 paciorki	K <i>juvenis</i>	bruk kamienny; zmarły na prawym boku
zapinka ≈A.44-45, grot, fragm. przedmiotów, naczynie		bruk kamienny; brak zarysu jamy grobowej
zapinka ≈A.12, miecz W.II, naczynie		bruk kamienny; brak zarysu jamy grobowej
zapinka A.44-45, miecz W.III, paciorek, przęślik, naczynie		bruk kamienny; brak zarysu jamy grobowej

W grobach z fazy A2 brak potwierdzonych oznaczeń grobów; jedynie w wypełnisku jamy grobu 2013/88 z Malborka-Wielbarka, zaobserwowano małe i duże kamienie. Brakuje także śladów potwierdzających użycie trumny⁷.

Określeniami antropologicznymi dysponujemy w stosunku do zmarłych z dwóch grobów (tabela 2: 2, 4), które wskazują w pierwszym przypadku na pochówek dziecka w wieku od 3 do 8 lat, a w drugim przypuszczalnie mężczyzny w wieku *adultus*. Sugerując się archeologicznymi wyznacznikami płci, za pochówki kobiet można uznać pięć zespołów (tabela 2: 1, 3–6), zawierających brązowe zapinki (ryc. 2b, c; 3b, c; 4b) i kłamerę do pasa. We wspomnianym wyżej domniemanym grobie męskim z Opalenia odsłonięto zapinkę z brązu oraz przęślik (ryc. 4c), przy czym zauważalny jest brak zgodności między wynikiem badania antropologicznego a wyróżnikiem archeologicznym płci. Być może w grobie 195 z Pruszczu Gdańskiego, stan. 7, pochowano dwie osoby.

Z powodu braku pełnej publikacji materiałów, w tym planów nekropoli w Malborku-Wielbarku i Pruszczu Gdańskim, stan. 7, nie można odnieść się do wzajem-

⁷ W grobie z Lipianek (ryc. 3a) na poziomie szkieletu znajdowały się rozproszone i bardzo drobne węgle drzewne, które należy wiązać z przemyciem warstwy.

Ryc. 3. Grób szkieletowy (obiekt 292) z Lipianek, pow. kwidzyński
a – plan grobu; b, c – zapinki z brązu.

Rys. K. Ody, opracowała A. Strobin

Fig. 3. Inhumation grave (feature 292) from Lipianki, Kwidzyna district
a – plan of the grave; b, c – bronze brooch.

Drawing K. Ody, processing A. Strobin

nego położenia pochówków z fazy A2 w obrębie cmentarzysk. Pojedynczy grób szkieletowy z Opalenia odkryto w środkowej części zbadanej nekropoli, w oddaleniu minimum 25 m od grobów ciałałalnych ludności kultury oksywskiej z faz A1 i A2, zlokalizowanych w północno-wschodniej części obiektu. W przypadku Lipianek, pomimo zniszczenia stanowiska, wydaje się że grób inhumacyjny należy raczej łączyć z osadą niż z dużo młodszą nekropolą z okresu rzymskiego.

Wyposażenie pochówków z fazy A2 (tabela 3) ogranicza się do sześciu grobów zawierających części stroju (jedna lub dwie fibule i klamra do pasa), rzadziej naczynie ceramiczne (ryc. 4d) i jednorazowo przęślik (ryc. 4c). W czterech grobach (tabela 2: 1, 3–5) odkryto zapinki typu G według J. Kostrzewskiego (1919), o kabłąku w przekroju kolistym (ryc. 2b; 3b, c; 4b). Niemal wszystkie reprezentują formę z jednym pierścieniem, z wyjątkiem okazu z Malborka-Wielbarka z dwoma pierścieniami na nóżce. W kulturze oksywskiej fibule typu G liczniej występują na ziemi chełmińskiej, w szczególności na cmentarzysku w Podwiesku (Bokiniec 2005, s. 93), nad dolną Wisłą i Zatoką Gdańską (Bokiniec 2008, s. 34, 36, 433). Na tym terenie datowane są przede wszystkim na fazę A2, wyjątkowo współwystępują wraz z zapinką stopniowatą lub typu M (Bokiniec 2008, s. 36, tabela 6). W kulturze

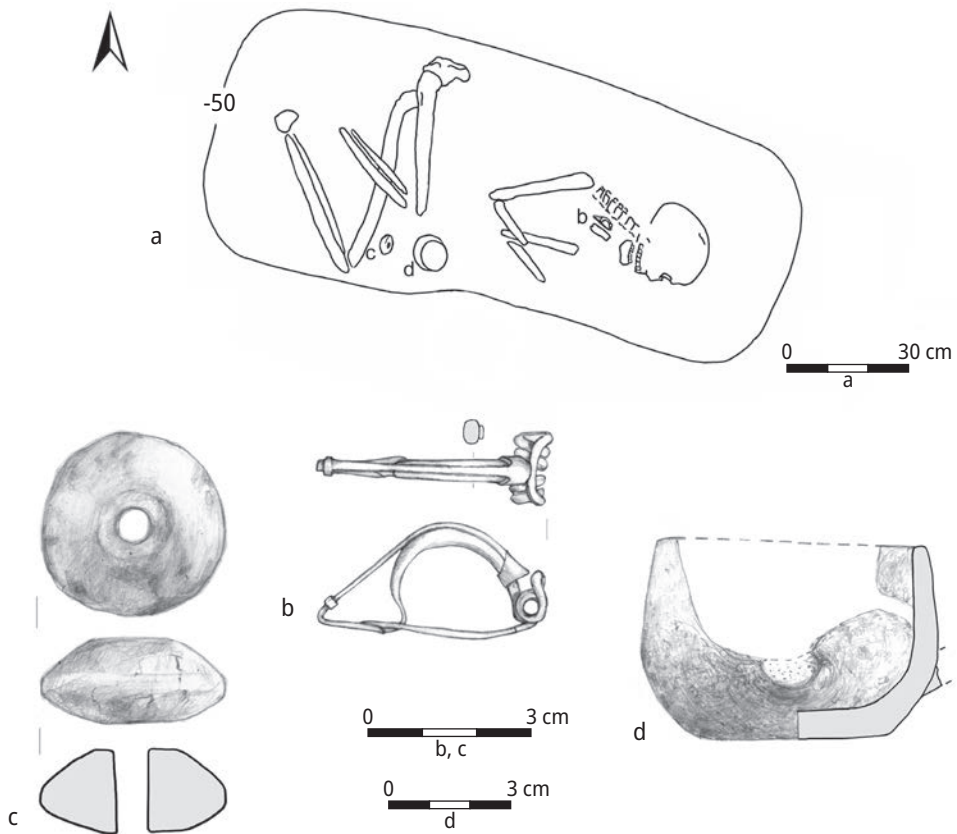
Tabela 3. Wyposażenie grobów szkieletowych w poszczególnych fazach chronologicznych kultury oksywskiej i w fazie przejściowej A3/B1 (por. Aneks i tabela 2; opracowała A. Strobin)

Table 3. Furnishings of the inhumation graves in particular chronological phases of the Oksywie Culture and in the transitional phase A3/B1 (see Appendix and Table 2; processing A. Strobin)

Faza	1 zapinka	2 zapinki	klamra	narzędzia	1 naczynie	uzbrojenie	3 zapinki	sprzączka	ozdoby
A2	2	2	1	1	2				
A2/A3	2	1		1		1			1
A3	4			2			2		1
A3/B1	22	14	1	8	5	3	5	4	6

przeworskiej fibule typu G są rzadsze, liczniej występują jedynie na terenie Kujaw, a ich obecność uznawana jest za efekt oddziaływań kultur jastorfskiej lub oksywskiej (Dąbrowska 1988, s. 57–58, mapa 4: 6; taż 2008, s. 109; Cofta-Broniewska, Bednarczyk 1998, s. 83; Bochnak, Urman 2016, s. 284–285). Przyjmuje się, że fibule te docierały na obszar Kujaw i ziemi chełmińskiej z Brandenburgii szlakiem nadnoteckim, przy czym nie wyklucza się ich miejscowej produkcji (Cofa-Broniewska, Bednarczyk 1998, s. 83–84; por. także Bockius, Łuczkiwicz 2004, s. 31; Maciałowicz 2021, s. 236–237). Uznając celtycki rodowód fibul typu G, wskazuje się na ich produkcję w wielu regionach barbarzyńskiej Europy, w tym poza obszarem kultury lateńskiej (Seyer 1982, s. 68–69, przyp. 29, ryc. 24; Völling [1994] 1995, s. 152–154, zestawienie 1; Bockius, Łuczkiwicz 2004, s. 26–27, 30–32, mapa 8, lista 7; Meyer, Rauchfuss 2021, s. 185, ryc. 4). Rozprzestrzenienie zapinek typu G, przede wszystkim z jednym lub dwoma pierścieniami na nóżce, a zatem takich, jakie odkryto w omawianych grobach inhumacyjnych, koncentruje się przede wszystkim na terenie środkowych Niemiec (Bockius, Łuczkiwicz 2004, s. 27, 30, ryc. 5: 3–8, mapa 10; Meyer, Rauchfuss 2021, s. 186, ryc. 6). Spotykane są także na czeskich i morawskich oppidach (Břeň 1964, s. 218 – tu jako typ B5; Dąbrowska 2008, s. 109), skąd mogły, jak pisze T. Dąbrowska (1988, s. 57), „...przenikać na północ tak wytwory, jak i wzorce”. Południowy kierunek ich napływu może być istotny w odniesieniu do wyposażenia grobu inhumacyjnego 143 z Pruszczu Gdańskiego, stan. 7, gdzie zapince typu G (ryc. 2b; tabela 2: 5) towarzyszyła podobna do niej brązowa fibula o pogrubionym kabłąku, ale z dolną cięciwą, a zatem reprezentująca typ D (ryc. 2c). Z ziem Polski znany jest tylko jeden okaz zapinki ze stopu miedzi o konstrukcji środkowolateńskiej z dolną cięciwą, odkryty na nekropoli w Podwiesku (Bokiniec 2005, s. 55, 93, tabl. XC/274N: 2; taż 2008, s. 36⁸). Dalsze analogie do zapinki typu D znajdujemy na oppidach Stradonice, okr. Beroun, skąd pochodzi ich więcej, czy Třisov, okr. Český Krumlov. Chronologia fibul o tych formach na czeskich stanowi-

⁸ Tam zapinkę przypisano do typu G o trzyzwojowej sprężynie z dolną cięciwą, uwzględniając możliwość jej naprawy.

Ryc. 4. Grób szkieletowy nr 73 z Opalenia, pow. tczewski

a – plan grobu; b – zapinka z brązu; c – przęślik ceramiczny; d – naczynie ceramiczne.

Rys. J. Glinkowska-Kowalewska, opracowała A. Strobin

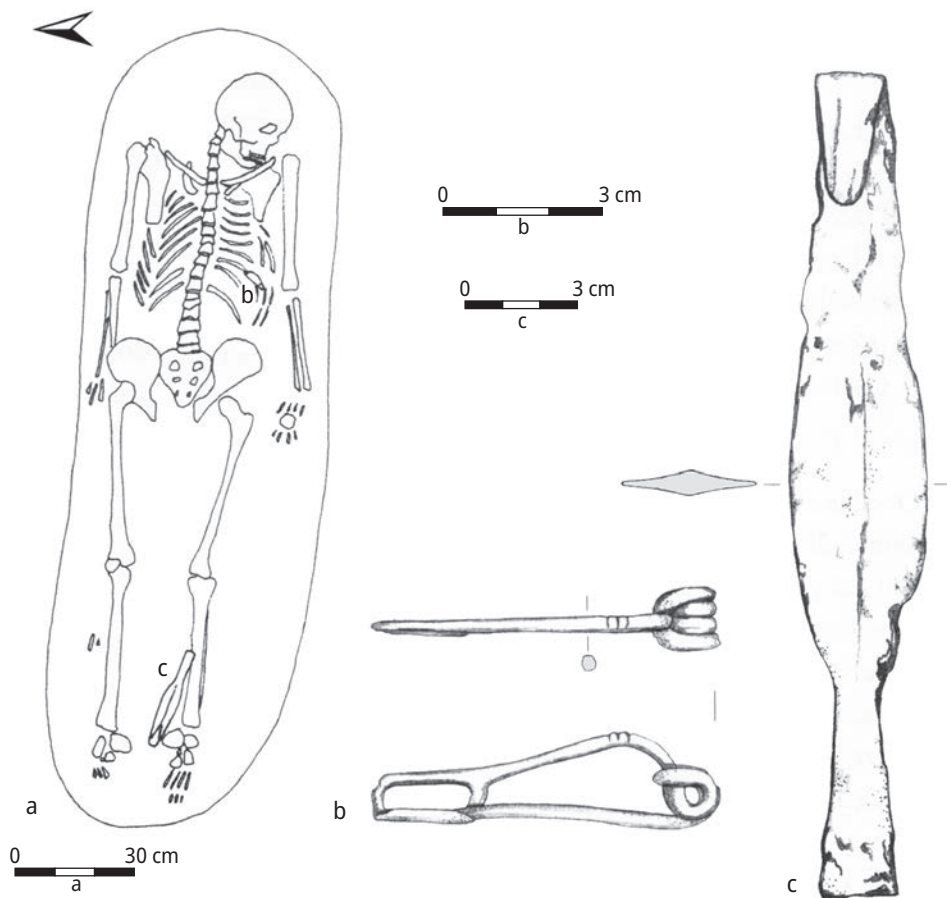
Fig. 4. Inhumation grave no. 73 from Opalenie, Tczew district

a – plan of the grave; b – bronze brooch; c – ceramic spindle whorl; d – ceramic vessel.

Drawing J. Glinkowska-Kowalewska, processing A. Strobin

skach przypada przede wszystkim na LT D1, głównie na końcowy odcinek tej fazy (Pič 1906, s. 32, tabl. III 9, 11, 16; Břeň 1964, s. 200–201, 208–209, tabl. 2: 14, 17, 20, 24, 20; 20: 1 – tu jako typ B1a; Rybova, Drda 1994, s. 127, ryc. 40: 1; Venclová red. 2008, s. 110, ryc. 57).

Poza zapinkami w grobach inhumacyjnych ludności kultury oksywskiej z fazy A2 odnotowano jeszcze klamrę zawiaskową o podniesionych brzegach i zaczepach zagiętych do wewnątrz (tabela 2: 6). Okazy takie, w klasyfikacji R. Wiloch (1995) określone jako typ IX, są najbardziej popularne na Pomorzu, w szczególności na ziemi chełmińskiej. Na obszarach kultury przeworskiej pojawiają się rzadko, podobnie jak w grupie kobylskiej i stanowiskach celtyckich na Morawach, a także w kulturze jastorfskiej oraz na Bornholmie (Dąbrowska 2008, s. 38; Becker [1992] 1993,

Ryc. 5. Grób szkieletowy (obiekt 35) z Różyny, pow. gdański
a – plan grobu; b – zapinka z żelaza; c – grot z żelaza.

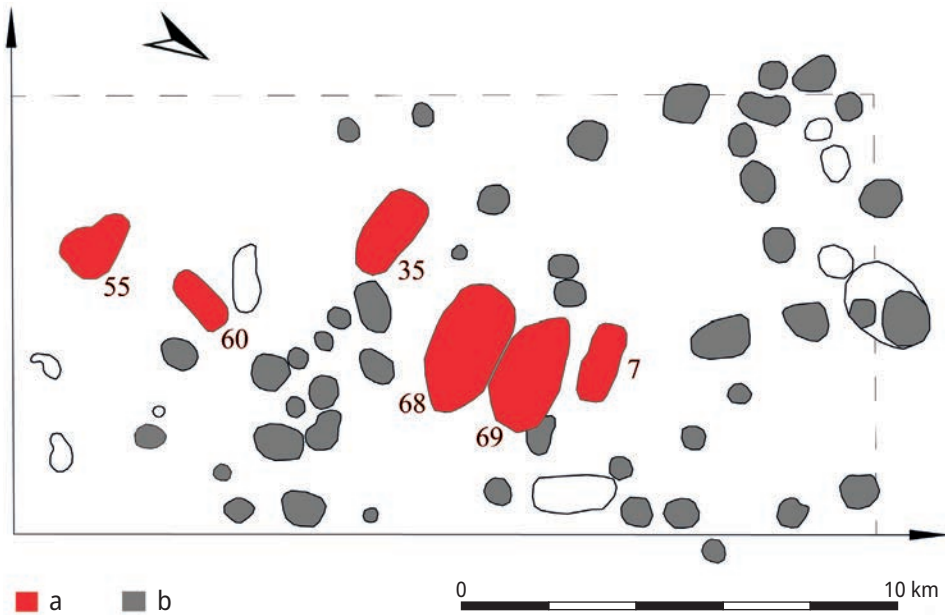
Wg Tuszyńskiej, Stąporka 2005, tabl. I/35

Fig. 5. Inhumation grave (feature 35) from Różyna, Gdańsk district
a – plan of the grave; b – iron brooch; c – iron spearhead.

After M. Tuszyńska, M. Stąporek 2005, Pl. I/35

s. 11–12; Wiloch 1995, s. 17–20, ryc. 6; Bokiniec 2008, s. 60–62, 436; Grygiel 2018, s. 190). Zdecydowana większość klamer zawiasowych datowana jest na fazę A2. Niektórym z nich przypisuje się jednak chronologię wcześniejszą, związaną z młodszym odcinkiem fazy A1, ale także późniejszą, przypadającą na fazę A3 (Bokiniec 2008, s. 62, 73, tabela 16; Grygiel 2018, s. 191, tabela II).

Zaledwie dwukrotnie w omawianych grobach z fazy A2 wystąpiły naczynia ceramiczne (tabela 2: 2, 4) – misa typu VII.G według A. Strobin (2011), o górnej części brzuśca cylindrycznej, a dolnej stożkowej oraz naczynko miniaturowe typu VIII.H, tj. kubeczek o brzuścu gruszkowatym (ryc. 4d). Chronologia misy przypada

Ryc. 6. Wycinek planu cmentarzyska w Różnych, pow. gdański
a – groby inhumacyjne; b – groby ciałopalne z faz A2 i A3.

Opracowała A. Strobin

Fig. 6. Section of the plan of the cemetery in Różnych, Gdańsk district
a – inhumation burials; b – cremation burials from phases A2 and A3.

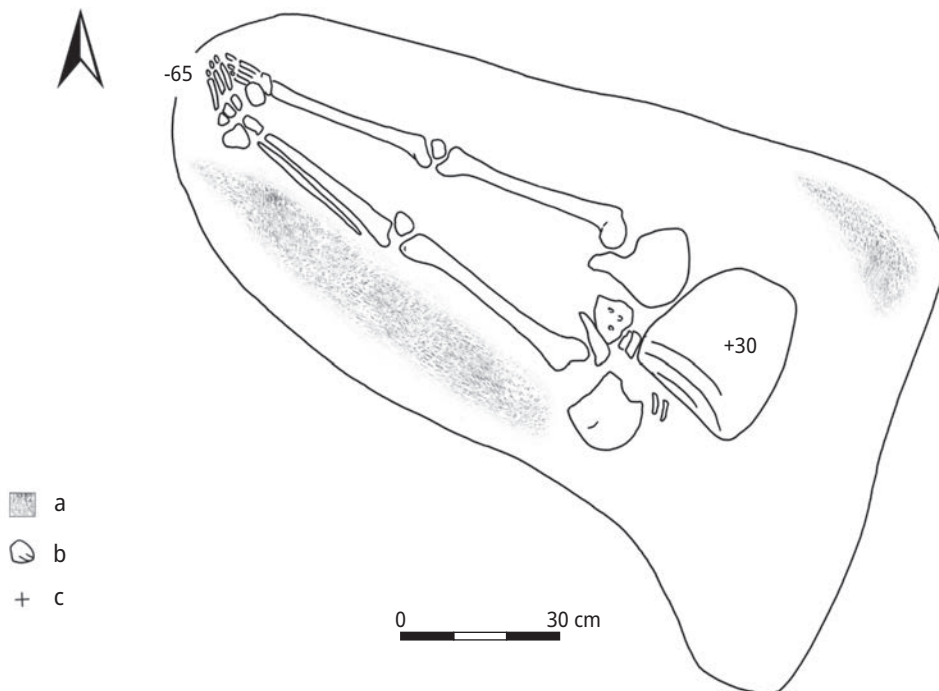
Processing A. Strobin

na fazę A2 (okazy tej formy występują przede wszystkim na wschód od dolnej Wisły), natomiast egzemplarz miniaturowy ma szerokie datowanie, od fazy A2 po fazę A3/B1 (Strobin 2011, s. 37, 40, listy 36, 46, tabela 3, tabl. XXXIX 6; XLII 1; LIX 3; mapa 9).

Z fazy A3 (w tym A2/A3) oraz ze stylistycznej fazy przejściowej do okresu rzymskiego oznaczonej jako A3/B1 pochodzą 52 groby inhumacyjne z 12 stanowisk (ryc. 1b, c; tabela 1). Do tej grupy zaliczono trzy kolejne groby, być może inhumacyjne, z nekropoli w Warszkwowie. Dynamika obrządku inhumacyjnego na cmentarzyskach kultury oksywskiej rośnie, począwszy od fazy A3 (sześć stanowisk), a w fazie przejściowej A3/B1 jest widoczna najlepiej (dziewięć cmentarzysk). Większą liczbę grobów szkieletowych odnotowano na kilku pomorskich nekropolach, tj. w Lasach, Opaleniu, Czarnówku, Malborku-Wielbarku oraz Różnych⁹ (tabela 1). Chronologicznie najstarsze (faza A2/A3) pochodzą z dwóch ostatnich cmentarzysk.

W Różnych dominującą orientacją grobów szkieletowych była oś wschód-zachód (ryc. 5a; tabela 2: 9–11, 13), z głową usytuowaną częściej na wschód. Cztery

⁹ Z tego cmentarzyska pochodzą dwa groby bez wyposażenia (tabela 2: 9, 11), które ze względu na usytuowanie w pobliżu dobrze datowanych pochówków z fazy A2/A3 można łączyć z tym okresem.

Ryc. 7. Plan grobu szkieletowego (obiekt 55) z Różyny, pow. gdański
a – materiał organiczny; b – kamień; c – kości (dotyczy także ryc. 8 i 9).

Rys. i opracowanie J. Glinkowska-Kowalewska

Fig. 7. Plan of the inhumation grave (feature 55) from Różyny, Gdańsk district
a – organic material; b – stone; c – bone (refers also to Figs 8 and 9).

Drawing and processing J. Glinkowska-Kowalewska

groby położone były bezpośrednio obok siebie (ryc. 6), w odległości kilku metrów na południe od pochówku zawierającego jedynie część szkieletu, o analogicznej orientacji jamy grobowej (ryc. 7). Nieznacznie oddalony od wspomnianych grobów był pochówek dziecięcy (tabela 2: 12) zorientowany po osi północ-południe, z głową w kierunku północy. Jama grobowa była niewielka, długości 145 cm, a skurczone ciało ułożone pośrodku zajmowało zaledwie połowę jej długości. W żadnym z wymienionych grobów nie zaobserwowano śladów trumny kłodowej, jedynie w dwóch (tabela 2: 10, 18) rysowały się ciemne smugi interpretowane jako ślady moszczenia ścian jamy grobowej materiałem organicznym. Zmarłych składano przede wszystkim w pozycji wyprostowanej na wznak, z twarzą na południe (ryc. 5a), z wyjątkiem wspomnianego grobu dziecka. Uwagę zwraca obiekt 55 (ryc. 7), zorientowany po osi wschód-zachód, w którego jamie odkryto kości kończyn dolnych, a na klatce piersiowej spoczywał dużych rozmiarów kamień. Nieznaczna długość jamy grobowej wynosząca 150 cm, do której złożono jedynie część szkieletu, wskazuje na pochówek cząstkowy. Wielkość jam pozostałych gro-

bów zorientowanych na osi wschód–zachód na poziomie występowania szkieletu była znacznie większa i sięgała wymiarami od 200 × 60 cm do 270 × 80 cm. Na powierzchni dwóch grobów zaobserwowano kamienie stanowiące ich oznaczenie (tabela 2: 10, 13). W przypadku obiektu 68 był to duży bruk kamienny, natomiast w obiekcie 35 trzy kamienie. Pochówki inhumacyjne z Różyn zlokalizowane były blisko lub bezpośrednio obok siebie w południowo-wschodniej części nekropoli, w sąsiedztwie grobów ciałałalnych ludności kultury oksywskiej z faz A2 i A3 (por. ryc. 6).

Analiza antropologiczna kości ludzkich z nekropoli w Różynach wskazywała, że omawiane groby należały do mężczyzn w wieku *maturus* i *senilis*, kobiet, a w jednym przypadku dziecka (*infans II*). U mężczyzny pochowanego w obiekcie 68 przeprowadzono trepanację czaszki. Cenne są także inne obserwacje antropologiczne wykonane w trakcie badań szkieletów z Różyn (Roźnowski, Cymek 2005, s. 368). Wynika z nich, że czaszki mężczyzn są niezwykle podobne do siebie, natomiast kobieca była inna (krótkogłowa). Do tej ostatniej bardzo zbliżony był czerep dziecka znaleziony w obiekcie 60. Porównanie tychże czaszek z odkrytymi na cmentarzysku ludności kultury wielbarskiej w Pruszczu Gdańskim, stan. 10, wykazało, że męskie różnią się od siebie, natomiast kobiece są pod względem pomiarów bardzo podobne¹⁰.

Groby szkieletowe datowane na fazy A2/A3, A3 i A3/B1 odkryte na cmentarzysku w Malborku-Wielbarku były zorientowane głównie na osi północ–południe (tabela 2: 8, 15, 43, 45–47), niekiedy z niewielkimi odchyleniami. Ułożenie jam grobowych jest zatem analogiczne jak w dwóch omówionych wyżej pochówkach z tego stanowiska, datowanych na fazę A2 (por. tabela 2: 2, 3). Wśród grobów szkieletowych o mniej sprecyzowanym datowaniu, obejmującym fazy A2-A3 i A2-B1a, trzy jamy grobowe miały orientację północ–południe¹¹, zaś kolejne dwa odmienną, na osi wschód–zachód¹². W przypadku nekropoli w Malborku-Wielbarku nie dysponujemy informacjami o ułożeniu ciał w grobie, co jest następstwem braku kości szkieletu. Wiadomo jedynie, że w pochówku 2009/4B ułamki czaszki odkryto w północnej części jamy. Wielkość jam grobowych z faz A3 i A3/B1 była zróżnicowana. Mniejsze¹³, których długość nie przekracza 135 cm, wydają się być częstsze. Mały kamień, być może stanowiący oznaczenie grobu, odkryto nad jamą jednego grobu (2009/12).

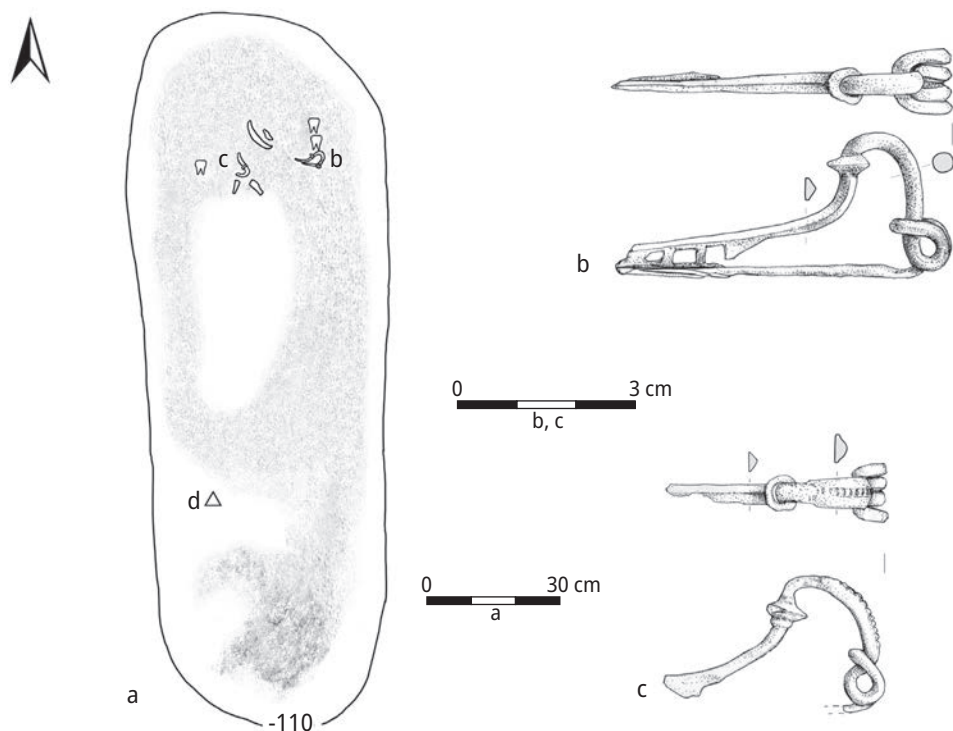
Większa grupa, dziewięciu grobów datowanych na fazę A3/B1 pochodzi z Opalenia (tabela 2: 49–57). Orientacja jam grobowych względem stron świata jest jednolita – na osi północ–południe (ryc. 8a), z reguły z odchyleniem na zachód (ryc. 9a). Tam, gdzie możliwe były dokładniejsze obserwacje, zauważono, że zmarłych układano głową skierowaną ku północy (tabela 2: 49–56), na boku lewym bądź prawym. Wielkość jam grobowych na poziomie szkieletu osiągała długość od 200 do 260 cm (ryc. 9a), rzadsze były jamy krótsze o długości 170 cm (ryc. 8a),

¹⁰ Autorzy badań antropologicznych nie podali, które groby z Pruszczu Gdańskiego, stan. 10, wykorzystano do porównania (Roźnowski, Cymek 2005, s. 368).

¹¹ Por. Aneks, nr 7: groby 799, 1712a i 2019/11.

¹² Por. Aneks, nr 7: groby 2013/30 i 2018/16.

¹³ Por. Aneks, nr 7: groby 2009/4B, 2009/12, 2012/24, 2014/41.

Ryc. 8. Grób szkieletowy nr 275 z Opalenia, pow. tczewski

a – plan grobu; b, c – zapinki z brązu; d – fragmenty ceramiki.

Rys. J. Glinkowska-Kowalewska, opracowała A. Strobin

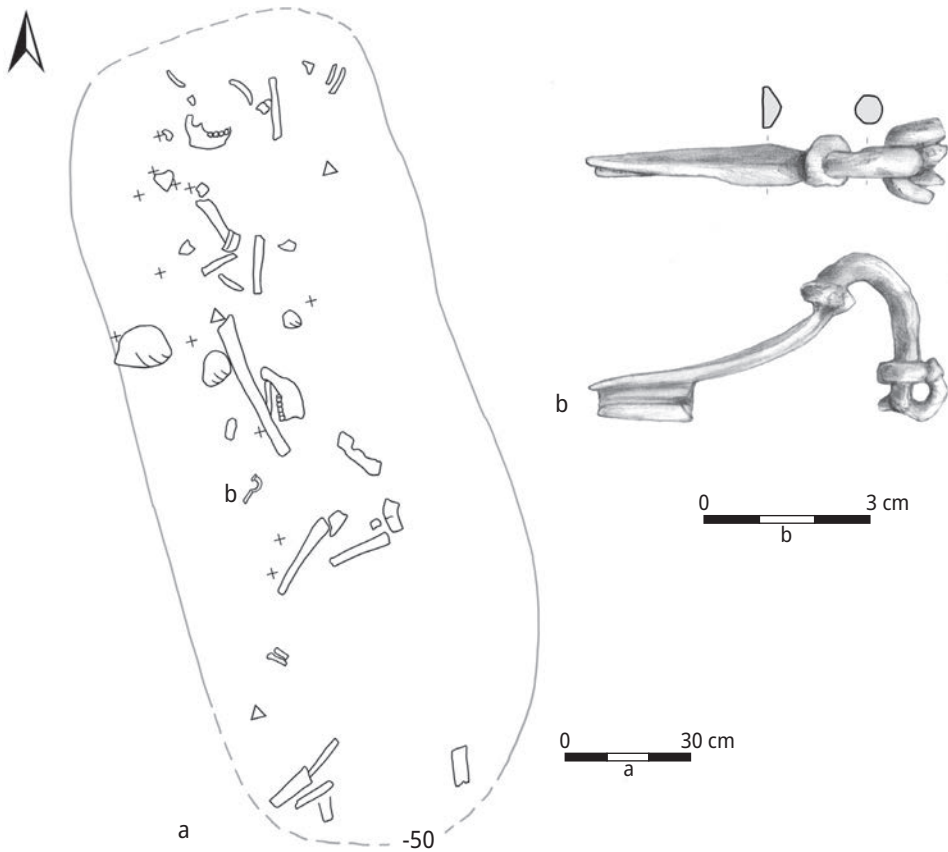
Fig. 8. Inhumation grave no. 275 from Opalenie, Tczew district

a – plan of the grave; b, c – bronze brooch; d – potsherds.

Drawing J. Glinkowska-Kowalewska, processing A. Strobin

a nawet 137 cm (grób 264). W kilku grobach zaobserwowano ślady moszczenia jam materiałem organicznym (ryc. 8a; tabela 2: 49, 50, 52, 54). Sporadycznie w jamie na poziomie występowania przedmiotów zabytkowych zaobserwowano kamienie, stanowiące rodzaj obstawy (tabela 2: 52). Na podstawie wyników analizy antropologicznej ustalono, że omawiane pochówki należały do osób w wieku od *adultus* po *senilis*, prawdopodobnie kobiet i mężczyzn (por. tabela 2). Na powierzchni tylko jednego grobu znajdował się duży kamień (tabela 2: 49), stanowiący najpewniej oznaczenie pochówki. Groby z fazy A3/B1 w Opaleniu występowały we wschodniej części cmentarzyska, blisko grobów ciepłopalnych ludności kultury oksywskiej z fazy A3 i inhumacyjnych społeczności kultury wielbarskiej z fazy B1. W stosunku do starszego pojedynczego grobu szkieletowego z fazy A2 dzielił je dystans wynoszący około 30 m.

Na cmentarzysku w Czarnówku odkryto 14 grobów inhumacyjnych, datowanych na fazę przejściową A3/B1 (ryc. 10–13; tabela 2: 20–33). Przeważają jamy grobowe

Ryc. 9. Grób szkieletowy nr 281 z Opalenia, pow. tczewski
a – plan grobu; b – zapinka z żelaza.

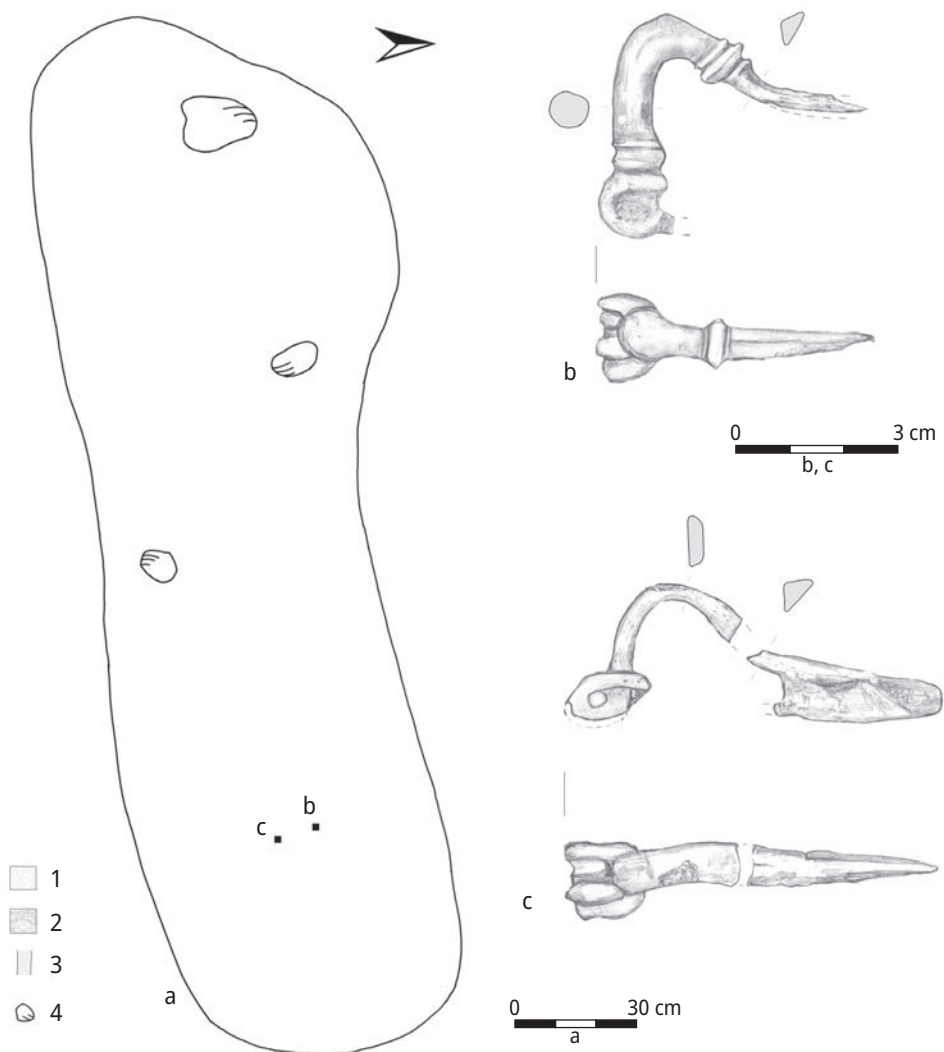
Rys. J. Glinkowska-Kowalewska, opracowała A. Strobin

Fig. 9. Inhumation grave no. 281 from Opalenie, Tczew district
a – plan of the grave; b – iron brooch.

Drawing J. Glinkowska-Kowalewska, processing A. Strobin

o orientacji na osi północ-południe (ryc. 11a; 12a; 13a; tabela 2: 25–30, 32, 33), z reguły z mniejszymi lub większymi odchyleniami w kierunku wschodnim bądź zachodnim (ryc. 11a; 13a), rzadziej po osi wschód-zachód (ryc. 10a; tabela 2: 21, 23, 24, 31). Całkowity rozkład kości szkieletów w grobach nie pozwala na ustalenie położenia zmarłych względem stron świata, natomiast układ przedmiotów w niektórych pochówkach wskazuje na ułożenie zmarłego głową ku północy (ryc. 11a; 12a; 13a) i głową na wschód bądź zachód (ryc. 10a). Zwraca uwagę wielkość jam grobowych. Zazwyczaj były duże, powyżej 200 cm i 300 cm (ryc. 10a; 12a; 13a), a wyjątkowo niewielkie, osiągające długość od 130 do 160 cm¹⁴ (ryc. 11a). W sześciu

¹⁴ Por. Aneks, nr 1: obiekty 477A/09, 490/09, 491/09.

Ryc. 10. Grób szkieletowy (obiekt 468/09) z Czarnówka, pow. lęborski
 a – plan grobu; b, c – zapinki z żelaza; 1 – ciemnoszary piasek; 2 – wkop wtórny; 3 – trumna kłodowa; 4 – kamień
 (dotyczy także ryc. 11–13).

Rys. i opracowanie A. Strobin

Fig. 10. Inhumation grave (feature 468/09) from Czarnówko, Lębork district
 a – plan of the grave; b, c – iron brooch; 1 – dark grey sand; 2 – secondary pit; 3 – log coffin; 4 – stone (refers also
 to Figs 11–13).

Drawing and processing A. Strobin

grobach szkieletowych z Czarnówka zarejestrowano ślady trumien kłodowych (ryc. 12a; 13a; tabela 2: 20, 28, 29, 31–33). W stropach kilku grobów zauważono kamienie, które można interpretować jako oznaczenie grobu (tabela 2: 23, 26–29). Analizując układ przestrzenny omawianych pochówków, zaobserwowano, że występowały one w pobliżu grobów ciałopalnych ludności kultury oksywskiej z fazy A3.

Kolejnych siedem pochówków szkieletowych założonych w fazie A3/B1 pochodzi z nekropoli w Lasach (tabela 2: 36–42). Niestety, informacje o znalezionych tam grobach nie są pełne¹⁵. Wiadome jest, iż zmarłych składano z głową ku północy (tabela 2: 36, 39), jak i na wschód (tabela 2: 40). W czterech grobach pochowani spoczywali na prawym boku, a raz na wznak (grób 14).

Na pozostałych nekropolach ludności kultury oksywskiej groby inhumacyjne z faz A3 i A3/B1 występują rzadziej (por. tabela 1¹⁶). Wśród nich częściej obserwowano orientację jam grobowych na osi północ–południe (tabela 2: 14, 17, 35), czasami z wyraźnymi odchyleniami na zachód bądź wschód, z głową na południe (tabela 2: 16, 59) lub ku północy (tabela 2: 17, 35, 58). Wyjątkowo występowały groby na osi wschód–zachód, z głową na wschód (tabela 2: 48). Pozycja zmarłego w grobie mogła być skurczona lub wyprostowana, czasami na wznak. Podkurczoną pozycję potwierdza niewielka długość jamy grobowej sięgająca 100 cm w grobie dziecka z Pruszcza Gdańskiego, stan. 10, grób 495A, a także 135 cm w pochówku młodej kobiety z grobu 305 na tym samym cmentarzysku. Niekiedy jamy są dłuższe (długość 210 cm – Lubowidz, grób 292) i sugerują pochówek w pozycji wyprostowanej. Ślady trumny kłodowej zaobserwowano w grobie 440 z Pruszcza Gdańskiego, stan. 7, zaś bruki kamienie interpretowane jako oznaczenie grobów uchwycono na kolejnych dwóch cmentarzyskach – w Nowym Targu i Pruszczu Gdańskim, stan. 10 (tabela 2: 48, 58, 59). Na tym ostatnim stanowisku groby szkieletowe znajdowały się w północno-wschodniej części cmentarzyska, w odległości minimum 7 m od siebie, w pobliżu grobów ciałopalnych ludności kultury oksywskiej datowanych na fazę A3 (Pietrzak 1997, ryc. 2).

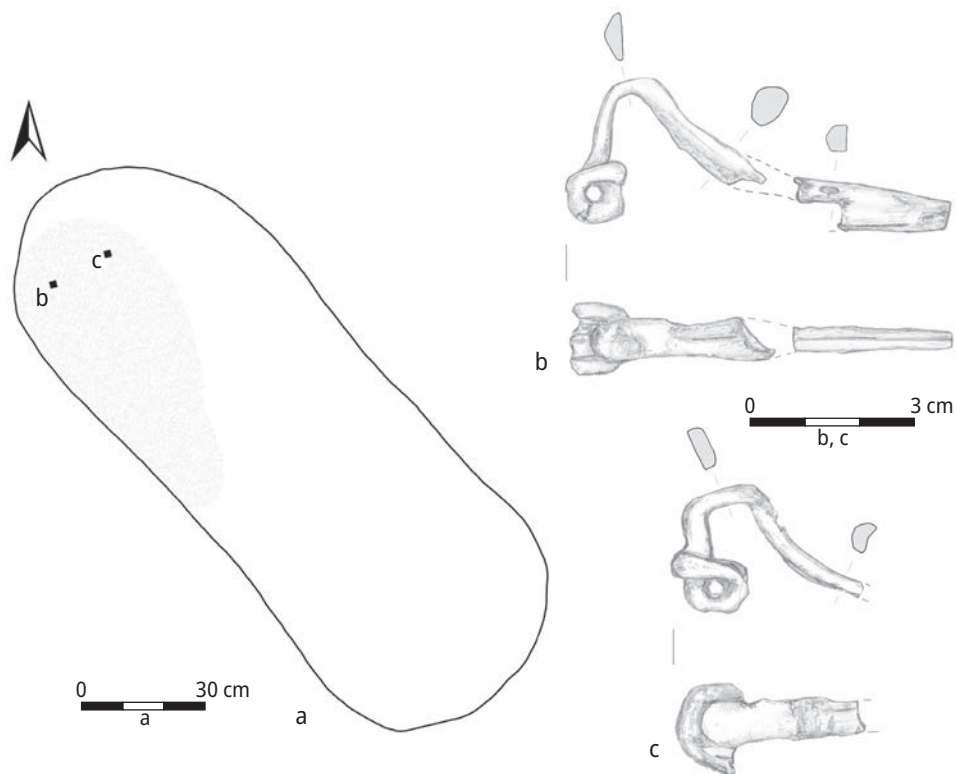
Domniemane trzy groby inhumacyjne odkryto w Warszkowie (tabela 2: 60–62). Wszystkie pokrywały duże bruki kamienne, poniżej których znaleziono wyposażenie. Można przypuszczać, że jamy grobowe były bardzo słabo widoczne, a ich zarysu nie dostrzeżono.

W inwentarzach grobów datowanych na fazę A2/A3 (tabela 2: 8, 10, 12, 13) odkryto zapinki typu J według klasyfikacji J. Kostrzewskiego (1919) i typu K, nawiązującą do wczesnych fibul geschweifte (Rieckhoff 1995, s. 56–60, ryc. 41: 4, 5; 52), a także N-Ia-1 według E. Bokiniec (2008, s. 48, zestawienie 7: 4), o słabo wysklepionym kabląku. W grobie dziecięcym znaleziono bransoletę ze stopu miedzi, zaś w grobach męskich grot¹⁷ i narzędzia, w tym zestaw do krzesania ognia (tabela 3).

¹⁵ W przypadku tego cmentarzyska skromne informacje dotyczące pochówków, ich orientacji i wielkości jam grobowych, a także ułożenia zmarłej osoby, są wynikiem zagubienia pełnej dokumentacji z badań Waldemara Heyma (Andrzejowski, Martens 1995, s. 50; Margos, Stąporek 2001, s. 253).

¹⁶ Grudziądz-Rząd; Lubowidz; Nowy Targ; Pruszcz Gdański, stan. 7 i 10; Tczew.

¹⁷ Kolejny grot o chronologii przypadającej na fazy A2-A3, stanowiący jedynie wyposażenie grobu, odkryto w Malborku-Wielbarku (por. Aneks, nr 7: grób 2013/30).

Ryc. 11. Grób szkieletowy (obiekt 477A/09) z Czarnówka, pow. łęborski
a – plan grobu; b, c – zapinki z żelaza.

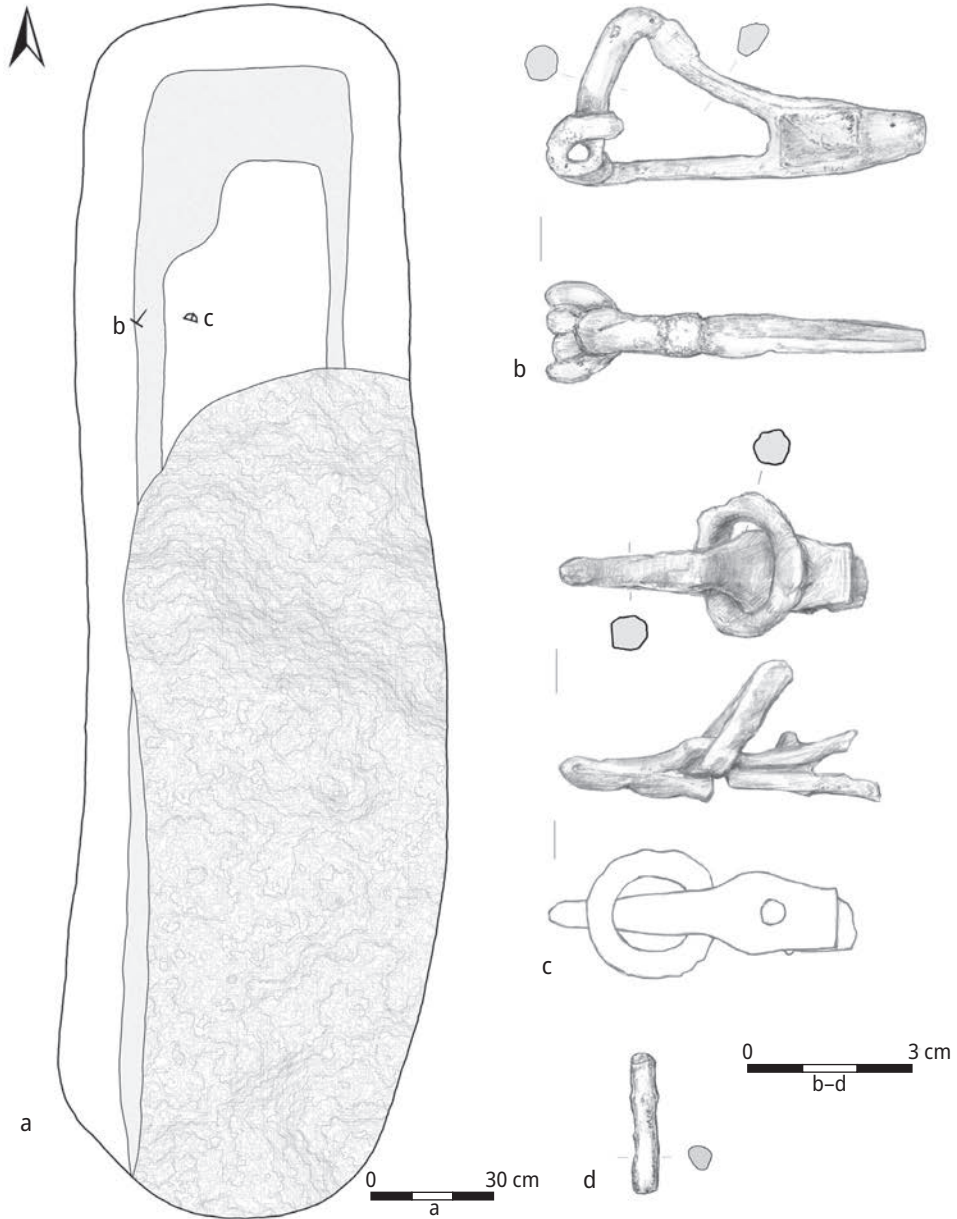
Rys. i opracowanie A. Strobin

Fig. 11. Inhumation grave (feature 477A/09) from Czarnówka, Łębork district
a – plan of the grave; b, c – iron brooch.

Drawing and processing A. Strobin

Sześć kolejnych grobów wydatowano na fazę A3 (tabela 2: 14–19). Wśród nich znajduje się bogato wyposażony pochówek kobiety w wieku *senilis* z Różyn (obiekt 69). Zawierał on trzy zapinki, w tym zbliżoną do typu I i drucikową typu N, srebrną bransoletę, nożyk sierpikowaty i przęślik. Pozostałe groby z tej fazy były wyposażone tylko w jedną zapinkę (typy A.18a, M i N), wyjątkowo trzy i ewentualnie nożyk (tabela 3).

Etap przejściowy A3/B1 reprezentowany jest najlepiej, bo przez 43 zespoły grobowe (tabela 2: 20–62). Okazy drucikowe fibul typów M i N są rzadkie, liczne natomiast odnotowano warianty M-b, N-b i N-c według T. Völlinga ([1994] 1995) (ryc. 10c; 11b, c). Niektóre z zapinek typu N nie mają dobrych odpowiedników w odmianach wspomnianej wyżej klasyfikacji, jak i w nowszym opracowaniu fibul tych form dla ziemi chełmińskiej (Bokinić 2008, s. 48). Dotyczy to okazów masyw-

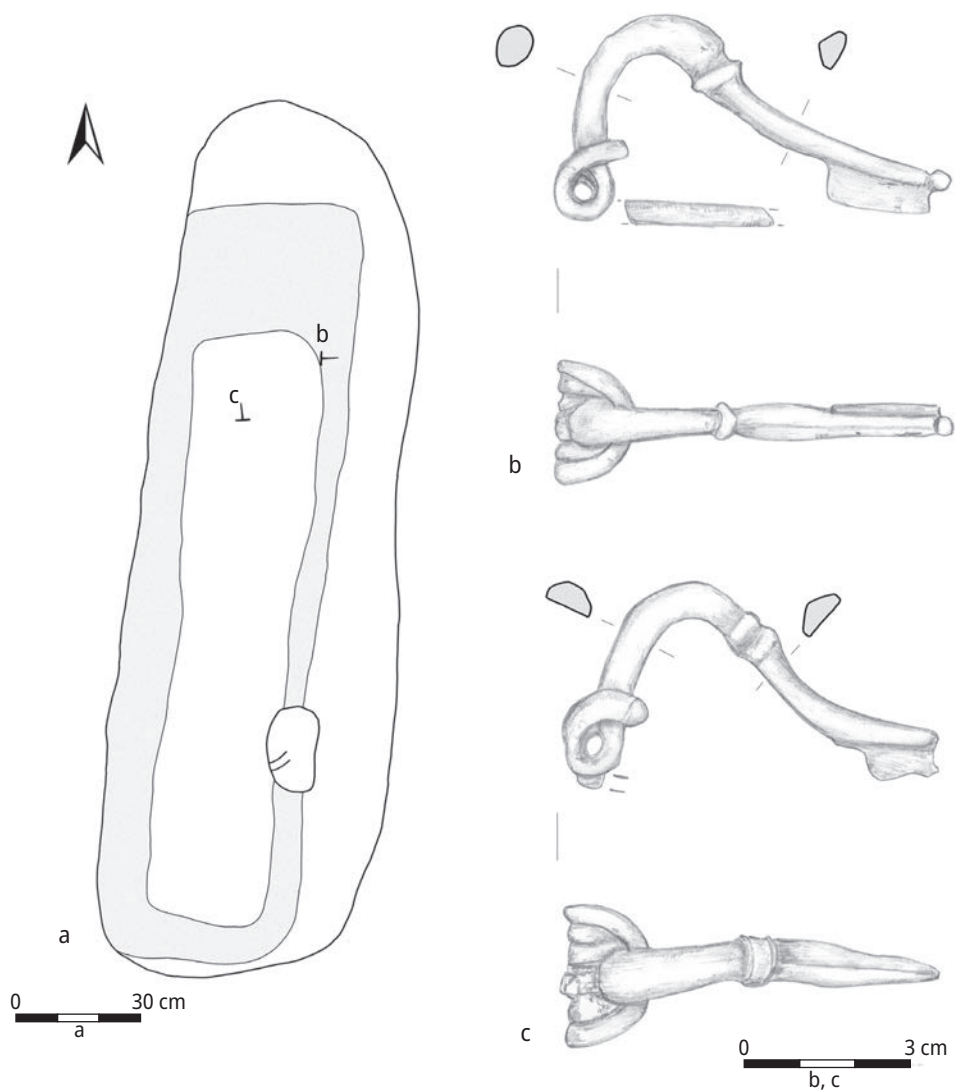

Ryc. 12. Grób szkieletowy (obiekt 1203/10) z Czarnówka, pow. łębarski
 a – plan grobu; b – zapinka z żelaza; c – sprzączka z żelaza; d – fragment igły z żelaza.

Rys. i opracowanie A. Strobin

Fig. 12. Inhumation grave (feature 1203/10) from Czarnówka, Łębork district
 a – plan of the grave; b – iron brooch; c – iron buckle; d – fragment of an iron needle.

Drawing and processing A. Strobin

Ryc. 13. Grób szkieletowy (obiekt 1401/10) z Czarnówka, pow. łębarski
a – plan grobu; b, c – zapinki z żelaza.

Rys. i opracowanie A. Strobin

Fig. 13. Inhumation grave (feature 1401/10) from Czarnówka, Łęborg district
a – plan of the grave; b, c – iron brooch.

Drawing and processing A. Strobin

nych o mocno lub bardzo mocno wysklepionym kabłąku, o przekroju w kształcie litery „D” lub kolistym (ryc. 10b; 12b; 13b–c), z których część można określić jako typ N/O¹⁸ według J. Kostrzewskiego, czasami z pierścieniami bądź grzebieniami na główce i kabłąku (ryc. 10b). Egzemplarze te, pod względem kształtu kabłąka, przypominają fibule O/A.2aI i A.2aII, ale także A.22a oraz prototypy zapinek A.10–14 (por. Voigt 1964, s. 179–181, ryc. 105). Większość z wymienionych zalicza się do okazów przewodnich III horyzontu T. Völlinga (2005, s. 93–94, 153–154, tabl. 71: 10, 12), związanego z pojawieniem się pierwszych oddziaływań prowincjonalno-rzymskich na północy. Zapinki typu N/O (ryc. 10b; 13b) odnotowano liczniej na nekropoli w Czarnówku. Chronologicznie należy przypisać je do starszego odcinka fazy B1 (por. uwagi Łuczkiwicz 2021, s. 184–185), podobnie jak typy M-b, N-b i N-c (Völling [1994] 1995, s. 197–198, 206–207, tabela 9, 11–12; tenże 2005, s. 93–95). Prócz zapinek typu N i mniej licznych typu M w omawianych grobach występują często fibule wykonane ze stopu miedzi, rzadziej z żelaza, typu O/A.2aI oraz A.2aII (ryc. 8b, c; 9b; Völling [1994] 1995, s. 222–226). Do wyjątkowych znalezisk należą zapinki 11a według M. Feugère’a z grobu 12 w Lasach i typu Gorica z obiektu 1540/12 w Czarnówku. Pierwszy typ, wywodzący się z Galii, datowany jest na LT D2 i wczesny okres panowania Oktawiana Augusta (Feugère 1985, s. 251; Margos 2000b), zaś drugi – powszechnie występuje na terenach celto-iliryskich: w Słowenii, Dalmacji i północno-wschodniej Italii. Zapinki typu Gorica znane są także z zachodniej Słowacji i z grupy tynieckiej. Czas ich używania obejmuje przede wszystkim ostatnie dziesięciolecie p.n.e., a w rzadkich przypadkach sięga czasów panowania Tyberiusza (Demetz 1999, s. 108–109, mapa 32; Poleska 2006, s. 150–151, ryc. 20: 17, 18; Meller 2002, tabl. 37–39; 40: 466–479; tenże 2012, s. 95, ryc. 71: 5–19, mapa 31; Čambal 2017, s. 92–93, ryc. 4: 1, 2, mapa 4).

W kilku grobach inhumacyjnych znaleziono fibule A.12, A.44–46, A.67, A.52 oraz przypuszczalnie A.68–69 (tabele 2: 37, 38, 44, 46, 50, 60–62; 3). Najczęściej występowały wraz z zapinkami typu N-b i rozwiniętymi okazami typu N z grzebykiem na główce i kabłąku, a także typu O/A.2a. Można zatem stwierdzić, że pochówki te należą do fazy B1 okresu rzymskiego, ale zawarte w nich pewne elementy wyposażenia mają jeszcze cechy stylistyczne młodszego okresu przed-rzymskiego. W szczególności dotyczy to wspomnianych grobów z Warszkowa, gdzie znaleziono uzbrojenie – grot i miecze jednosieczne typów II i III według M.D. i R. Wołągiewiczów (1963) – charakterystyczne dla wyposażenia grobowego ludności kultury oksywskiej. Wśród części stroju spotyka się także sprzączki typów C3 (ryc. 12c), C13, C14 i D1 według R. Madydy-Legutko ([1986] 1987), rzadziej klamrę hakową typu 2, wariantu a (Madyda-Legutko 1990) oraz szpilę (tabela 2: 23, 28, 29, 44, 47, 50). Dodatkowe wyposażenie stanowią ozdoby: bransolety, wisiorek pierścieniowaty i paciorki szklane (tabela 2: 34, 44, 48, 58, 59, 62). Nadal występują narzędzia: igły (ryc. 12d), szydło, nóż i nożyk sierpikowaty oraz przęśliki (tabela 2: 25, 27, 28, 30, 31, 43, 53, 58, 62). W nielicznych grobach znaleziono naczynia

¹⁸ Oznaczenie ma charakter wyłącznie roboczy, a kwestia omówienia żelaznych zapinek typów N i O z terenów Pomorza wymaga osobnego opracowania.

ceramiczne łączone zarówno z kulturą oksywską (naczynie wazowate V.L i miniaturowe VIII.D – tabela 2: 60, 61), jak i wielbarską (garnek IB, czarka XIIC, pucharek XIIIC – tabela 2: 43, 53, 62).

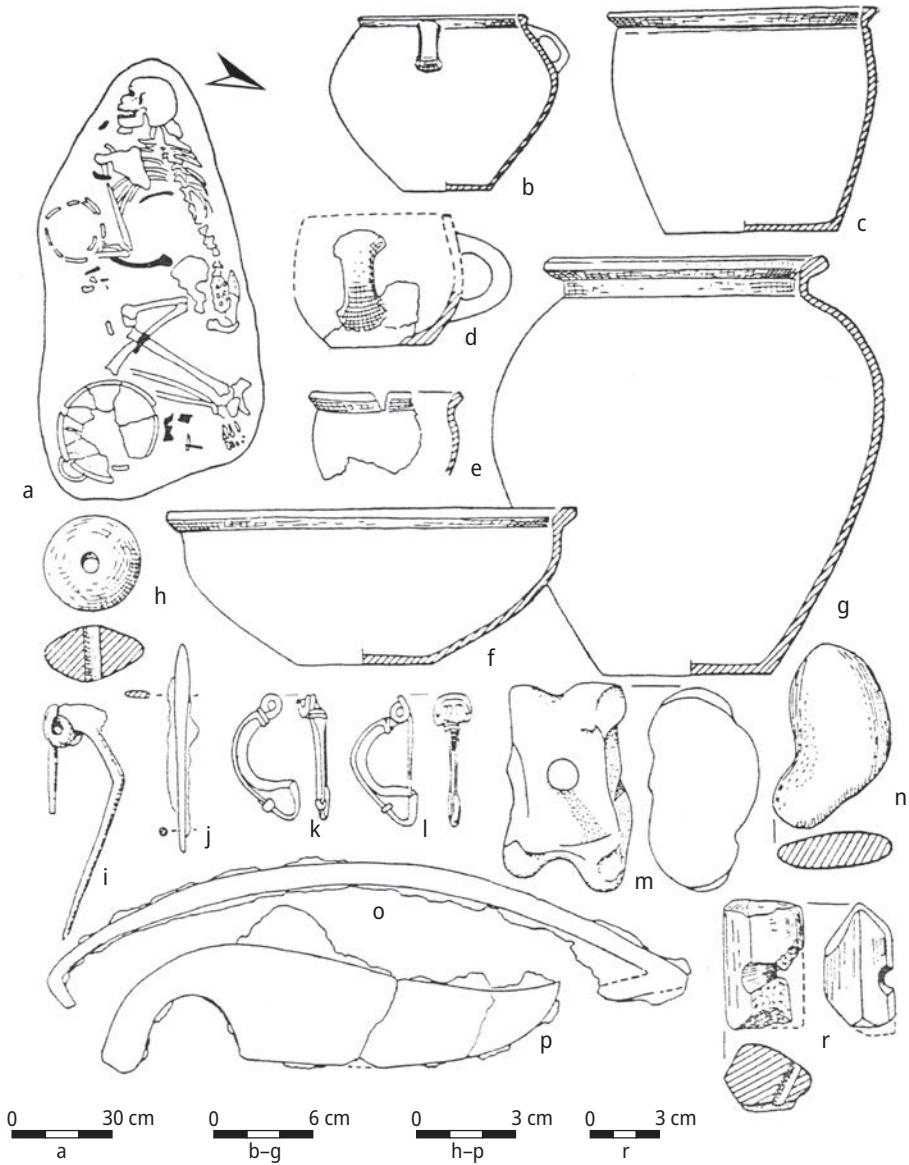
GROBY SZKIELETOWE POZA KULTURĄ OKSYWSKĄ – PRZEGLĄD MATERIAŁÓW

Z dotychczasowych badań ze środkowej fazy młodszego okresu przedrzymskiego więcej grobów inhumacyjnych zarejestrowano w kulturze przeworskiej¹⁹ niż w kulturze oksywskiej (ryc. 1a, b). Odkryto je na 13 stanowiskach, w tym na sześciu z terenu Kujaw²⁰ i siedmiu z Dolnego Śląska²¹ (por. Niewęglowski 1981, s. 40, tabela 7, mapa I; Dąbrowska 1988, s. 142–143, mapa 18: 1; Łuczkiwicz 2009, s. 352, 356–357, lista 7; tenże 2018, s. 33, 46, ryc. 5; Ibragimow 2011, s. 163, 164, przyp. 5; Błażejowski 1998, s. 20–21; Dulęba i in. 2018). Z pierwszego regionu znanych jest ponad 20 grobów. Wyraźne ich zgrupowane odnotowano na birtualnych cmentarzyskach w Kruszy Zamkowej (Kokowski 1989) i w Inowrocławiu, stan. 58 (Cofta-Broniewska, Bednarczyk 1998). W przypadku pierwszej nekropoli natrafiono zarówno na pochówki zawierające kompletne szkielety, jak i groby cząstkowe. W grobach inhumacyjnych zmarli byli ułożeni w pozycji podkurczonej, częściej na prawym (ryc. 14a), niż na lewym boku, rzadko zaś wyprostowani. Tylko jeden pochówek należał do mężczyzny w wieku 30–35 lat, dwa kolejne zawierały szczątki kobiet w wieku 20–30 lat, a następne dwa stanowiły groby zbiorowe. Orientacja szkieletów względem stron świata była zasadniczo na osi północ–południe, czasami z odchyleniami na zachód bądź wschód, z głową skierowaną na północ lub na południe. Ich lokalizacja w ramach tej niewielkiej nekropoli obejmowała partię północno-wschodnią i południowo-zachodnią stanowiska. Część grobów była wyposażona w naczynia ceramiczne, części stroju, w tym zapinki typu G z jednym

¹⁹ W liczbie tej nie uwzględniono grobów z nekropoli w Sobocisku, pow. oławski, zaliczanych przez niektórych badaczy do fazy A2 (Dąbrowska 1988, mapa 18: 1, katalog, nr 639; Łuczkiwicz 2009, lista 7), a ostatnio uznawanych za pochówki późniejsze z faz A3 i A3/B1 (Błażejowski 1998, s. 25, 37; Ibragimow 2009; tenże 2011, s. 168).

²⁰ Biskupin, pow. żniński, stan. 17, 17a i 18 – 8 grobów szkieletowych, w tym dwa zniszczone (Maciejewski 1962, s. 224, tabl. I 6–8, 9–12; Balke 1969); Bodzanowo, pow. radziejowski – 2 lub 3 groby (Zielonka 1958, s. 347–351, ryc. 31–36); Godawy, pow. żniński – grób pojedynczy odkryty w pobliżu osady (Rajewski 1957, s. 178–179; Maciejewski 1962, s. 242, tabl. VII 11); Inowrocław, pow. loco, stan. 58 – 5 grobów, w tym jeden cząstkowy (Cofta-Broniewska, Bednarczyk 1998); Krusza Zamkowa, pow. inowrocławski, stan. 13 – 7 grobów, w tym 3 cząstkowe (Kokowski 1989); Rucewo, pow. inowrocławski – grób (Zielonka [1969] 1970, s. 199).

²¹ Nowa Wieś Wrocławska, pow. wrocławski – grób (Pescheck 1939, s. 344); Węgry, pow. wrocławski – 4 groby (Zotz 1932, s. 128–129; Pescheck 1939, s. 5, 212–213); Żerniki Wielkie, pow. wrocławski – 2 lub 3 groby (Zotz 1932, s. 129–131; Pescheck 1939, s. 5, 210–211, ryc. 147); pochówki na osadach: Gułów, pow. strzeliński – grób (Pescheck 1939, s. 210); Siechnice, pow. wrocławski – grób (Dulęba i in. 2018); Stary Zamek, pow. wrocławski (Domański, Lodowski 1982, s. 38, ryc. 1); Wilczków, pow. wrocławski – grób podwójny piętrowy lub dwa groby (Zotz 1932, s. 131–132, ryc. 4; Pescheck 1939, s. 5, 211–212, ryc. 148).

Ryc. 14. Grób szkieletowy nr XXVII z Kruszy Zamkowej, pow. inowrocławski, stan. 13
 a – plan grobu; b–g – naczynia ceramiczne; h – przęślik ceramiczny; i – zapinka żelazna; j – szydło żelazne; k, l – zapinki z brązu; m – przewiercona kość zwierzęca; n – gładzik kamienny; o – klamra żelazna; p – nożyk sierpikowy żelazny; r – paciorek bursztynowy.

Wg Kokowskiego 1989, ryc. 41

Fig. 14. Inhumation grave no. XXVII from Krusza Zamkowa, Inowrocław district, site 13
 a – plan of the grave; b–g – ceramic vessels; h – ceramic spindle whorl; i – iron brooch; j – iron awl; k, l – bronze brooch; m – pierced animal bone; n – stone burnisher knife; o – iron belt hook; p – iron curved knife; r – amber bead.
 After Kokowski 1989, Fig. 41

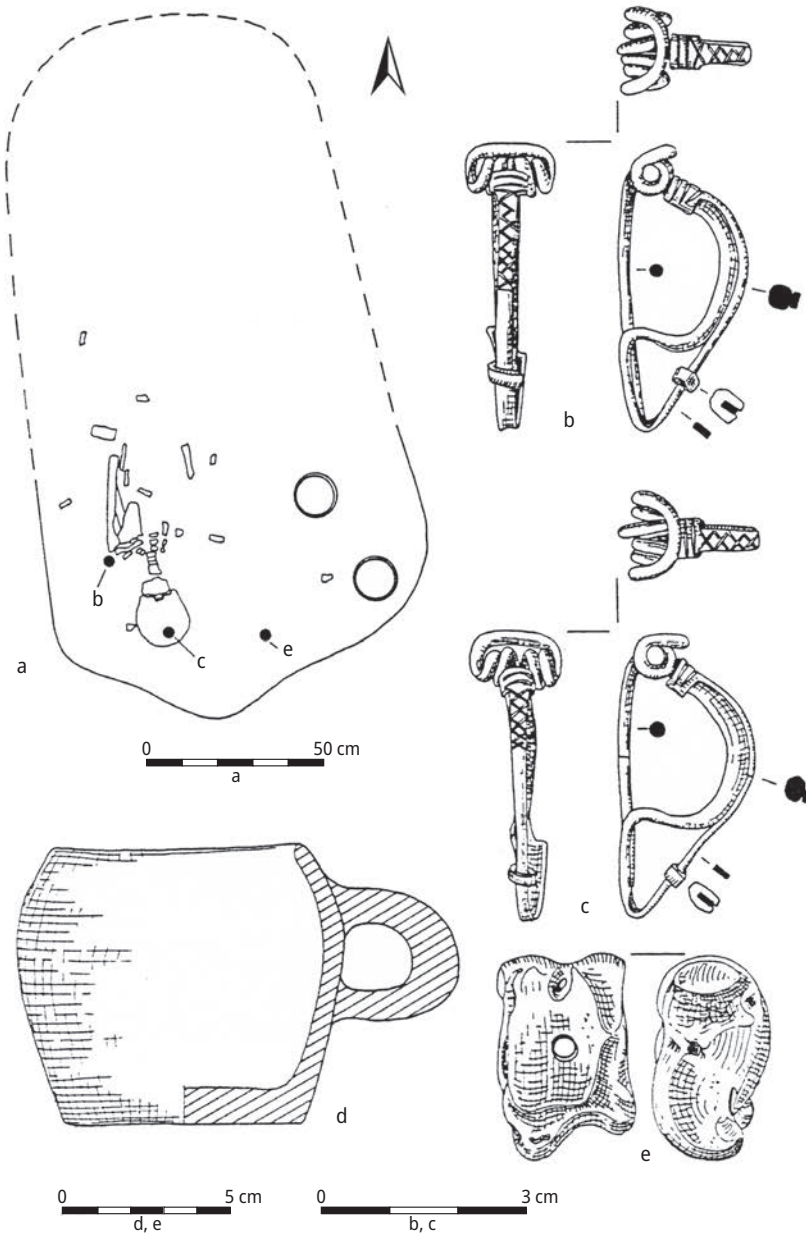
pierścieniem na nóżce, ozdoby i narzędzia (ryc. 14b–r); nie odnotowano natomiast elementów uzbrojenia (Kokowski 1989, s. 114–117, ryc. 28; Piontek, Mucha 1989, tabela 9). Z małej nekropoli w Inowrocławiu, stan. 58, pochodzi kolejnych 5 grobów inhumacyjnych datowanych na fazę A2, w tym jeden cząstkowy. Zmarłych układano w różnych pozycjach: od wyprostowanej na wznak, po mniej lub bardziej skurczoną na boku. Główna orientacja jam grobowych dotyczyła osi wschód–zachód z odchyleniami w kierunkach północy i południa, z głową złożoną na wschód i twarzą na południe, jak i z głową na zachód i twarzą ku północy. Jeden pochówek odkryto w obrębie budowli słupowej, w oddaleniu od pozostałych grobów inhumacyjnych z tego okresu. Zmarłego ułożono na osi północ–południe, z głową na południe (ryc. 15a). Opisane obiekty zawierały kości należące do kobiet, w wieku *adultus* i *maturus*. Podobnie, jak to było na poprzednim stanowisku, w zespołach grobowych nie znaleziono uzbrojenia, a jedynie części stroju, w tym zapinki z brązu typów G i K, ozdoby, ceramikę (ryc. 15b–d) oraz narzędzia (Cofta-Broniewska, Bednarczyk 1998, s. 13, 43, 50, 52–53, 55, 92–93, ryc. 4; 6; 23–24; 27; 29).

Trzy odkryte w Kruszy Zamkowej pochówki cząstkowe, najpewniej także z fazy A2, wyróżniały się małymi jamami o długości od około 60 do 90 cm, do których złożono tylko niektóre kości szkieletów, należące do osób dorosłych, w tym do mężczyzn; jeden grób był zbiorowy (Kokowski 1989, s. 69, 89, 117–118, ryc. 33/VIII; 45/XXXII; 45/XXXIV; Piontek, Mucha 1989, tabela 9). Co ciekawe, pochówki te były niemal pozbawione wyposażenia, z wyjątkiem grobu VIII, w którym odkryto przedmiot z żelaza, interpretowany jako nóż sierpikowaty (Kokowski 1989, s. 69, tabl. 33/2, por. ryc. 54). Na cmentarzysku w Inowrocławiu, stan. 58, za pochówek cząstkowy uznano jeden grób, w którym zarejestrowano fragment kości długiej, ułożonej w poprzek niewielkiej jamy grobowej o wymiarach 140 × 70 cm, zorientowanej na osi wschód–zachód. Wyposażenie tego zespołu stanowiła fibula typu G z jednym pierścieniem na nóżce oraz trzy naczynia ceramiczne (Cofta-Broniewska, Bednarczyk 1998, s. 41, 43, 92–93, ryc. 22).

Na temat pozostałych grobów szkieletowych z terenu Kujaw wiadomo znacznie mniej, przy czym w pochówkach z Biskupina (stan. 17, 17a i 18) zaobserwowano głównie wyprostowaną pozycję zmarłych, usytuowanych w różnych kierunkach świata (Maciejewski 1962, s. 224; Balke 1969; Bykowski 1976, s. 157, nr 3), podobnie jak w grobie z Godaw (Rajewski 1957, s. 178–179; Maciejewski 1962, s. 242). Na nekropoli w Bodzanowie zmarłych złożono w pozycji skurczonej na prawym boku, ale z głowami także skierowanymi w różnych kierunkach (Zielonka 1958, s. 347–351). Tylko jeden pochówek szkieletowy odkryto w pobliżu osady (Godawy).

Mniej, bo co najmniej 11 pochówków inhumacyjnych z fazy A2 odnotowano na Dolnym Śląsku. Warto zaznaczyć, że cztery stanowiska to osady²². Kształty jam grobowych, ich wymiary i ułożenie względem stron świata były zróżnicowane, podobnie jak pozycja, w jakiej złożono zmarłą osobę w grobie – wyprostowana, jak i podkurczona (Błażejewski 1998, s. 153; Ibragimow 2011, s. 164, 166; Dulęba i in. 2018, s. 364–368).

²² Gułów; Siechnice; Stary Zamek; Wilczków.

Ryc. 15. Grób szkieletowy nr 58 z Inowrocławia, stan. 58
 a – plan grobu; b, c – zapinki z brązu; d – naczynie ceramiczne; e – przewiercona kość zwierzęca.

Wg Cofta-Broniewskiej, Bednarczyka 1998, ryc. 27

Fig. 15. Inhumation grave no. 58 from Inowrocław, site 58
 a – plan of the grave; b, c – bronze brooch; d – ceramic vessel; e – pierced animal bone.

After Cofta-Broniewska, Bednarczyk 1998, Fig. 27

Wielokrotnie podkreślano, że wyposażenie grobów inhumacyjnych kultury przeworskiej łączonych z fazą A2 jest ubogie. Najczęściej do grobów wkładano naczynia ceramiczne, rzadziej zapinki. W przypadku Dolnego Śląska liczniej występowały fibule typu C²³, natomiast na Kujawach przeważają zapinki typu G z jednym pierścieniem na nóżce²⁴ (ryc. 14k, l; 15b, c). Dodatkowo występują elementy pasa (Dulęba i in. 2018, ryc. 4: 2–7), w tym klamry²⁵, oraz drobne narzędzia i przybory. Ozdoby – bransolety z brązu, paciorki szklane i bursztynowe – zdarzają się rzadko i wyłącznie na terenie Kujaw²⁶. W przypadku bystrzycko-oławskiego regionu osadniczego nie zarejestrowano w grobach broni. Elementy uzbrojenia – groty, miecze – odnotowano natomiast w pochówkach kujawskich²⁷. Na omawianych cmentarzyskach ludności kultury przeworskiej w grobach inhumacyjnych spotykane są również kości zwierzęce²⁸. Wyjątkowo obserwuje się pozostałości konstrukcji drewnianych. Ich ślad odnotowano w Gułowie, gdzie przy ścianach jamy odkryto pozostałości dranic (Pescheck 1939, s. 210). Oznaczenia grobów kamieniami na powierzchni znane są zarówno ze Śląska, jak i Kujaw (Niewęglowski 1981, tabela 7; Kokowski 1989, s. 116–117).

Poza obszarem kultur przeworskiej i oksywskiej groby inhumacyjne łączone z fazą A2 występują sporadycznie. Odkryto je na terenie dzisiejszej Saksonii-Anhaltu (Hachmann 1957), rejonu silnie powiązanego z kulturą przeworską na Dolnym Śląsku (Godłowski 1977, s. 139). Ten typ pochówków pojawił się także na Olandii (Nylén 1957, s. 73–76, ryc. 2) oraz w kulturze Poienești-Lukaševka (Babeș 1993, s. 34).

Nieco więcej – 16 stanowisk – z pochówkami inhumacyjnymi i na rozleglejszym obszarze kultury przeworskiej pochodzi z fazy A3, głównie z jej schyłku i z fazy A3/B1 (ryc. 1b, c). Ich datowanie opiera się przede wszystkim na drucikowatych zapinkach typów M i N według J. Kostrzewskiego, fibulach O/A.2a i A.18a oraz A.67, a także kubkach jajowatych (Dąbrowska 1988, s. 143, 145, mapa 18: 2; Ibragimow 2011, s. 168, przyp. 20). Najwięcej, bo ponad 20 grobów w obrządku szkieletowym, odkryto na Kujawach i Pałukach²⁹, znacznie mniej w bystrzycko-oławskim regionie

²³ Węgry, grób 3; Żerniki Wielkie, grób 2; Siechnice, obiekt 506 (Zotz 1932, ryc. 5: 1, 2, 7; Dulęba i in. 2018, ryc. 4: 1).

²⁴ Krusza Zamkowa, grób XXVII (Kokowski 1989, ryc. 41: 11, 12); Inowrocław, stan. 58, groby 27 i 35 (Cofta-Broniewska, Bednarczyk 1998, ryc. 22: 1; 27: 1, 2).

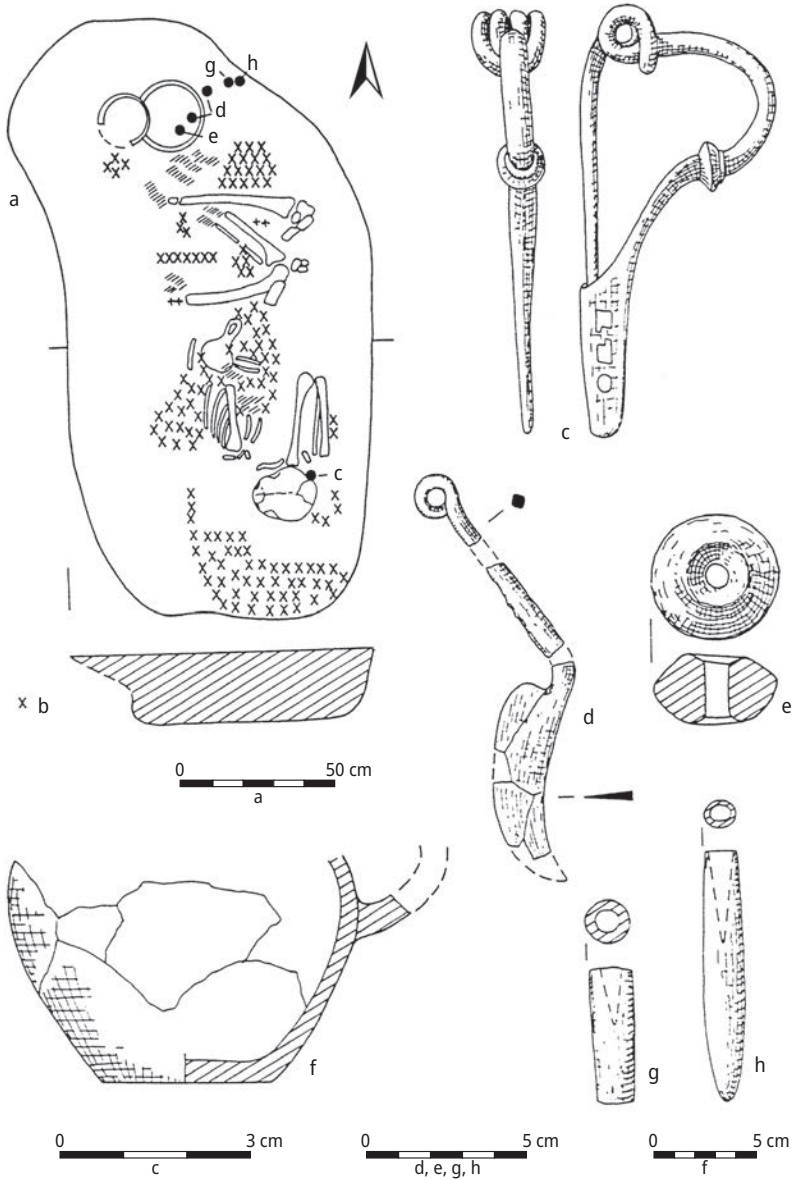
²⁵ Klamry zawiaskowe – Krusza Zamkowa, grób 13 (Kokowski 1989, ryc. 34) i Węgry, grób 3 (Zotz 1932, ryc. 6); klamra prętowa – Krusza Zamkowa, grób XXVII (Kokowski 1989, ryc. 41).

²⁶ Bransolety – Krusza Zamkowa, grób XXXV (Kokowski 1989, ryc. 45: 9) i Inowrocław, stan. 58, grób 54 (Cofta-Broniewska, Bednarczyk 1998, ryc. 23: 1); paciorki – Krusza Zamkowa, grób XXVII (Kokowski 1989, ryc. 41: 17) i Inowrocław, stan. 58, grób 54 (Cofta-Broniewska, Bednarczyk 1998, ryc. 23: 3–13).

²⁷ Biskupin; Bodzanowo; Godawy; Rucewo (por. Dąbrowska 1988, s. 143; Błażejowski 1998, s. 20–21; Ibragimow 2011, s. 167).

²⁸ Biskupin; Godawy; Krusza Zamkowa; Siechnice; Stary Zamek; Węgrów; Żerniki Wielkie.

²⁹ Adolfin, pow. włocławski – 3 groby (Zielonka 1960, s. 199–201); Gąski, pow. inowrocławski, stan. 22 i 23 – 2 groby (Zielonka [1969] 1970, s. 194); Gąski, stan. 18 – grób (Cofta-Broniewska 1993); Inowrocław, pow. *loco*, stan. 58 – 10 grobów (Cofta-Broniewska, Bednarczyk 1998); Inowrocław-Solanki, pow. *loco* – 4 groby (Karpińska 1933, s. 243–255); Krusza Zamkowa, pow. inowrocławski – grób

Ryc. 16. Grób szkieletowy nr 28 z Inowrocławia, stan. 58

a – plan grobu; b – węgle drzewne; c – zapinka z brązu; d – żelazny nożyk sierpikowaty; e – przęślik ceramiczny;
f – naczynie ceramiczne; g, h – belemnity.

Wg Cofty-Broniewskiej, Bednarczyka 1998, ryc. 17

Fig. 16. Inhumation grave no. 28 from Inowrocław, site 58

a – plan of the grave; b – charcoal; c – bronze brooch; d – iron curved knife; e – ceramic spindle whorl; f – ceramic vessel; g, h – belemnite fossils.

After Cofta-Broniewska, Bednarczyk 1998, Fig. 17

osadniczym³⁰, na północnym Mazowszu³¹, w zachodniej Małopolsce³², oraz prawdopodobnie w Polsce środkowej³³.

Do dobrze rozpoznanych cmentarzysk z faz A3/B1 i B1 należy omawiane już wyżej stanowisko 58 w Inowrocławiu. Młodsza nekropola liczyła 12 grobów, które usytuowano na najwyższym poziomie wyniesienia. Były to wyłącznie pochówki szkieletowe. Zmarli ułożeni byli na osi północ-południe z małymi odchyleniami, zawsze z głową na południe (ryc. 16a), przeważnie na boku (zazwyczaj prawym) i ze zgiętymi nogami; tylko dwa szkielety miały pozycję wyprostowaną na wznak. W porównaniu do starszego cmentarzyska w Inowrocławiu, stan. 58, pochówki były mniej licznie wyposażane w ceramikę (zazwyczaj od 1 do 3 naczyń, wyjątkowo 5). Oprócz naczyń glinianych w grobach znajdowały się głównie zapinki (Cofta-Broniewska, Bednarczyk 1998, s. 93–94). W niektórych jamach grobowych na poziomie szkieletów zarejestrowano obecność drewna wraz z węglami drzewnymi (ryc. 16a, b), stanowiące, być może, pozostałość trumny lub innych konstrukcji (Cofta-Broniewska, Bednarczyk 1998, s. 32, 37, 95, ryc. 17; 20), a także kości ptasie złożone do miski (Cofta-Broniewska, Bednarczyk 1998, s. 23).

Z omawianego okresu na Dolnym Śląsku nie są znane cmentarzyska o wyłącznie inhumacyjnym charakterze. Groby szkieletowe zazwyczaj występują jednostkowo, dwa pochówki odkryto w Sobocisku. Odosobniony charakter grobów powoduje, że szczegółowe porównania są utrudnione. Można jedynie zauważyć, że zmarłych, podobnie jak w przypadku młodszej nekropoli w Inowrocławiu, stan. 58, składano również na boku z ugiętymi kończynami dolnymi i górnymi. Wyposażenie pochówków nie jest bogate. Zazwyczaj podstawowym elementem inwentarza była ceramika, elementy stroju, narzędzia, a wyjątkowo broń (Wrocław-Kozanów – Pescheck 1939, ryc. 153). W opinii Katarzyny Ibragimow żaden z grobów inhumacyjnych datowany na fazę A3 nie wchodził w skład nekropoli założonej w trakcie trwania środkowej fazy młodszego okresu przedrzymskiego. W ciągu fazy B1 wraz ze wzrostem liczby grobów szkieletowych ustala się w miarę jednolita orientacja ułożenia zmarłych, na osi północ-południe, zazwyczaj z głową na południe (Niewęglowski 1981, s. 53, tabela 8; Ibragimow 2011, s. 168–170). Groby szkieletowe datowane na starszą fazę okresu wczesnorzymskiego znane są także z Małopolski (Kraków-Mo-

z fazy A2/A3 (Kokowski 1989, s. 89, ryc. 45/XXXIII); Parchanie, pow. inowrocławski – grób (Zielonka [1969] 1970, s. 198). Ze stanowiska w Wierzbicanach, pow. inowrocławski, pochodzą kolejne groby inhumacyjne o bliżej niesprecyzowanym datowaniu. Z informacji przedstawionych na stronie internetowej wiadomo, że jeden z nich był grobem podwójnym, datowanym na 1. poł. I w. p.n.e. i prawdopodobnie należał do dwóch kobiet (<https://www.uw.edu.pl/siedziba-germanskich-elit-na-kujawach>, dostęp 08.06.2022).

³⁰ Nowa Wieś Wrocławska – grób (Pescheck 1939, s. 339); Sobocisko – 2 groby (Pescheck 1939, s. 358, 361–362; Ibragimow 2009, s. 85–86, 96–97, ryc. 27–30, 42–43); Wiązów, pow. strzeliński – grób (Pescheck 1939, s. 29–30, 155, 279); Wrocław-Kozanów – grób (Pescheck 1939, s. 260).

³¹ Bartki, pow. nidzicki – grób (Bohnsack 1939, s. 49–50); Szczepkowo-Zalesie, pow. nidzicki – 2 lub 3 groby (Odoj 1962, s. 826–827; Dąbrowska 1988, mapa 18: 2).

³² Pełczyńska, pow. pińczowski – 2 lub 3 groby z faz A2/A3 i A3 (Rudnicki 2005, s. 197, ryc. 3–6; tenże 2009, s. 305, ryc. 4, 5).

³³ Sierpów, pow. zgierski (Niewęglowski 1972, s. 263).

giła – Hachulska-Ledwos 1966), południowej Wielkopolski (Czacz, pow. kościański – B. Kostrzewski [1955–1956] 1956, s. 66–67) i Mazowsza (Niedanowo, pow. nidzicki – Ziemińska-Odojowa 1999, s. 41, tabl. LVIII/200).

Pojedynczy pochówek inhumacyjny odkryto na cmentarzysku ciałopalnym grupy lubuskiej w Czelinie, pow. gryfiński (Rogalski 2013, s. 14, il. 3: 8; 5: 1). Znajdował się on w wieńcu kamiennym i był usytuowany na osi północ–południe, z głową na północ. Zmarły został wyposażony w drucikowatą zapinkę ze stopu miedzi typu N i naczynie gliniane. Do tej pory nie zarejestrowano precyzyjnie datowanych na przełom er grobów szkieletowych z obszaru grupy gustowskiej. Jan Schuster (2010, s. 227) za takie uznaje dwa pochówki, nr 25 i nr 26, z cmentarzyska w Lubieszewie, z których tylko jeden zawierał wyposażenie – nóż oraz fragment sprzączki z żelaza (Wołągiewicz 1997, s. 16, tabl. V/26; XXII 25 i 26). Choć nie można wykluczyć sugerowanej przez badacza chronologii, to przedmioty znalezione we wspomnianych pochówkach nie wskazują jednoznacznie na taki czas założenia grobów.

Poza obecnymi granicami Polski rytuał inhumacyjny widoczny jest także na innych obszarach europejskiego *Barbaricum*. Na zachód od Odry groby datowane na końcową fazę młodszego okresu przedrzymskiego są rzadkie, spotykane na terenie Meklemburgii, Brandenburgii i w Kotlinie Czeskiej (Margos 2000a, s. 258). Podobną sytuację notujemy w Skandynawii. Kilka grobów inhumacyjnych ze schyłku młodszego okresu przedrzymskiego odkryto na bornholmskim cmentarzysku w Slusegård. W przypadku tej nekropoli liczba grobów szkieletowych wyraźnie wzrasta we wczesnym okresie rzymskim (Klindt-Jensen 1978, s. 62, 86, 93, 115; Björk 2022, s. 24–25). W Skanii na młodszy okres przedrzymski datowane są trzy pochówki szkieletowe, natomiast w fazie B1 jest ich już znacznie więcej (Björk 2022, s. 24, tabela 1 – tam starsza literatura). Znaczący wzrost liczby grobów inhumacyjnych na terenach barbarzyńskiej Europy obserwowany jest wraz z początkiem okresu rzymskiego (Niewęglowski 1981, s. 52–56; Lichardus 1984, s. 48–57, lista 2; Dąbrowska 1988, s. 145; Margos 2000a, s. 257–259; Bemmman, Voß 2007, s. 156–158; Ibragimow 2011, s. 178; Pieta [2019] 2022).

WNIOSKI

Najwcześniejsze groby inhumacyjne kultury oksywskiej pochodzą z fazy A2 młodszego okresu przedrzymskiego. W porównaniu do nieopodal położonych Kujaw i bardziej odległego Śląska, nad Zatoką Gdańską i dolną Wisłą odkryto ich znacznie mniej (por. ryc. 1a). Pewien wpływ na ten obraz może mieć niedostateczny stan publikacji materiałów z Pomorza Wschodniego. Dodatkową niedogodnością jest niemożność prawidłowej oceny chronologicznej pozbawionych wyposażenia pochówków szkieletowych, które znajdują się na dużych cmentarzyskach o szerokiej chronologii, obejmującej okresy młodszy przedrzymski, rzymski i wędrowek ludów, tak jak w Czarnówku (Schuster 2015).

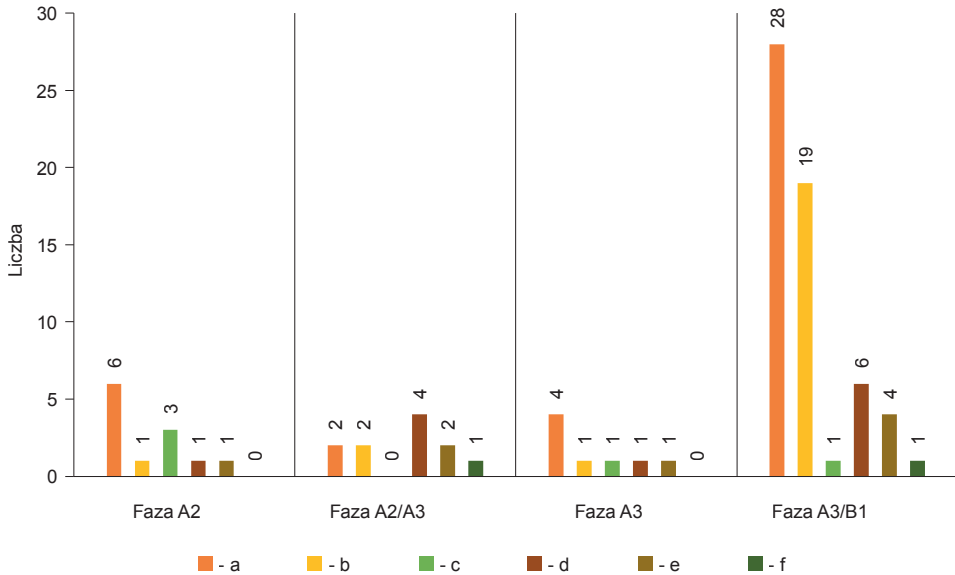
Mała liczba grobów inhumacyjnych z fazy A2 w kulturze oksywskiej utrudnia ich charakterystykę. Zauważa się jednak, iż przeważa orientacja grobów na głównej osi

północ-południe (por. ryc. 2 i 3), z głową częściej ku północy (ryc. 17). Orientacja zmarłego w kierunku wschodnim jest reprezentowana tylko przez jeden grób (por. ryc. 4). Ciało zmarłego układano zazwyczaj w pozycji podkurzonej w niewielkich jamach o długości do 130 cm. Pozycja wyprostowana zdarza się rzadziej i nie jest pewnie potwierdzona (ryc. 18). Odnotowania wymaga również fakt, że w pochówkach z tego czasu nie zaobserwowano śladów po trumnach. Brak także w stropach grobów kamieni, świadczących o oznaczaniu ich na powierzchni. Oprócz obiektu z Lipianek, prawdopodobnie związanego z osadą, groby z fazy A2 występowały na cmentarzyskach ciałopalnych ludności kultury oksywskiej. W przypadku Opalenia grób inhumacyjny był izolowany od innych grobów ze środkowej fazy młodszego okresu przedrzymskiego.

Inwentarze grobów szkieletowych społeczności kultury oksywskiej z fazy A2 stanowią głównie zapinki występujące pojedynczo lub w parach, wykonane wyłącznie z brązu. W jednym przypadku jedyne wyposażenie stanowiła klamra zawiaskowa. Dwukrotnie znaleziono naczynia ceramiczne oraz przęślik (tabela 3). Podobnie jak w kulturze przeworskiej, brak w grobach typowych importów celtyckich (Bykowski 1976, s. 141; Bochnak, Urman 2016, s. 283–284). Zwraca natomiast uwagę obecność zapinek typu G, najczęściej z jednym pierścieniem na nóżce, których główny obszar występowania dotyczy kultury jastorfskiej. Na podstawie ich obecności w kulturze przeworskiej wysunięto przypuszczenie o indywidualnych migracjach, najpewniej kobiet (por. Dąbrowska 2006, s. 45; Bochnak 2014, s. 32; Bochnak, Urman 2016, s. 284–285). Warto jednak zaznaczyć, iż takie fibule, co w ostatnich latach sugeruje część badaczy, mogły być produkowane lokalnie (Cofa-Broniewska, Bednarczyk 1998, s. 83–84; Maciałowicz 2021, s. 236–237). Występowanie w grobach ludności kultury oksywskiej z fazy A2 zapinek z brązu może wskazywać, że pochówki te należały do kobiet (por. Maciałowicz 2021 – tam starsza literatura). Konfrontacja archeologicznych wyznaczników płci i bardzo nielicznych ekspertyz antropologicznych nie zawsze jest jednak zgodna (tabela 4: 2).

Podobieństwo grobów szkieletowych z Pomorza do tych odkrywanych na Kujawach jest duże. Zbieżności dotyczą orientacji jamy grobowej, a także pozycji, w jakiej ułożono ciało zmarłego. Również w zakresie metalowych części stroju wykonanych ze stopów miedzi pochówki ludności kultury oksywskiej są bliższe kujawskim niż tym z Dolnego Śląska (por. ryc. 2b; 3b, c; 4b; 14k, l; 15b, c). Różnice odnoszą się do rejestrowanych w kulturze przeworskiej już od fazy A2 grobów cząstkowych, obecności kości zwierzęcych, uzbrojenia, a także liczby naczyń ceramicznych. Niektóre z wymienionych odrębności mogą potwierdzać lokalną specyfikę, inne zaś wynikać z dużo mniejszej liczby ujętych do porównań grobów szkieletowych kultury oksywskiej.

Z początkiem fazy A3 (faza A2/A3) i w fazie A3 liczba grobów szkieletowych na nekropolach społeczności kultury oksywskiej zwiększa się (łącznie 12 grobów). Dynamika obrządku szkieletowego wyraźnie wzrasta. Tak datowane pojedyncze groby inhumacyjne pojawiają się na cmentarzyskach, gdzie do tej pory występowały wyłącznie groby ciałopalne ludności kultury oksywskiej, ale również na nekropolach w Malborku-Wielbarku i Pruszczu Gdańskim, stan. 7, na których odkryto groby

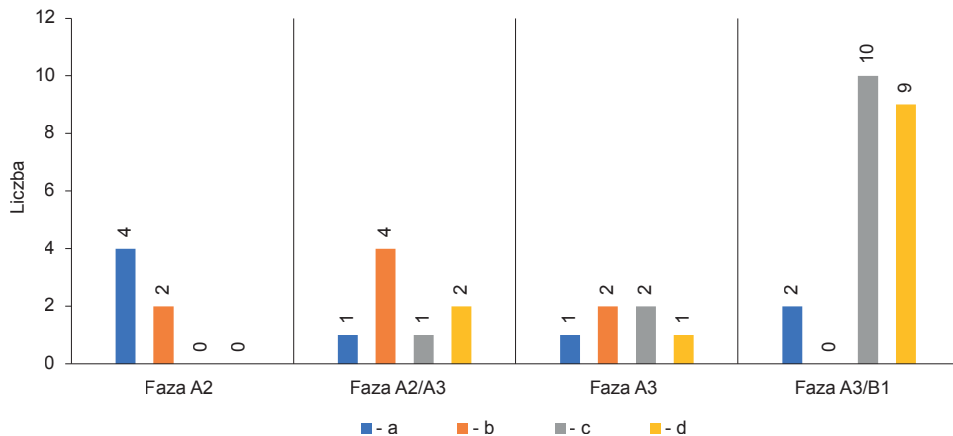
Ryc. 17. Cechy grobów szkieletowych w poszczególnych fazach chronologicznych kultury okeszywiej i w fazie przejściowej A3/B1 (por. Aneks i tabela 2)
 a – orientacja jamy północ–południe; b – głowa na północ; c – głowa na południe; d – orientacja jamy wschód–zachód; e – głowa na wschód; f – głowa na zachód.

Opracowała A. Strobin

Fig. 17. Characteristics of inhumation graves in particular chronological phases of the Okeszywie Culture and transitional phase A3/B1 (see Appendix and Table 2)
 a – north–south orientation of the pit; b – head to north; c – head to south; d – east–west orientation of the pit; e – head to east; f – head to west.

Processing A. Strobin

inhumacyjne z fazy A2 (por. tabela 1). W przypadku ostatnich dwóch stanowisk prześledzenie relacji przestrzennych między pochówkami szkieletowymi z różnych faz chronologicznych nie jest obecnie możliwe, ze względu na brak pełnej publikacji wyników badań. Na cmentarzysku w Różynach groby szkieletowe położone były blisko siebie, tworząc grupę wyodrębnioną, ale nie izolowaną od pochówków ciałopalnych kultury okeszywiej (ryc. 6). Orientacja jam grobowych z tego czasu względem stron świata była zróżnicowana, przy czym na poszczególnych nekropolach preferowano jeden zasadniczy kierunek. We wspomnianych Różynach dominują pochówki ułożone po osi wschód–zachód, zazwyczaj z głową ku wschodowi; na innych częściej występuje orientacja północ–południe, z głową ku północy lub na południe (ryc. 17). Zły stan zachowania kości w grobach lub ich całkowity brak utrudnia obserwacje dotyczące pozycji ciała w grobie. Należy jednak przypuszczać, że w tym okresie przeważa pozycja wyprostowana nad skurczoną, czyli odmienna niż w fazie A2 (ryc. 18). Jeden pochówek, należący przypuszczalnie do kobiety, można uznać za cząstkowy. Zwraca także uwagę obecność w obiek-

Ryc. 18. Cechy grobów szkieletowych w poszczególnych fazach chronologicznych kultury oksywijskiej i w fazie przejściowej A3/B1 (por. Aneks i tabela 2)

a – pozycja skurczona; b – pozycja wyprostowana; c – trumna/moszczenie; d – oznaczenie grobu.

Opracowała A. Strobin

Fig. 18. Characteristics of inhumation graves in particular chronological phases of the Oksywie Culture and transitional phase A3/B1 (see Appendix and Table 2)

a – flexed; b – supine; c – coffin/padding; d – grave symbol.

Processing A. Strobin

tach z fazy A2/A3 śladów moszczenia jam grobowych materiałem organicznym, a w jednym pochówku z fazy A3 pozostałości trumny kłodowej (Pruszcz Gdański, stan. 7, grób 440). Kamienie i bruk, stanowiące oznaczenie miejsca spoczynku, zaobserwowano trzykrotnie. W grobach najczęściej występują pojedyncze zapinki wykonane z żelaza, rzadziej trzy lub para. Sporadycznie pojawiają się inne ozdoby – srebrna lub brązowa bransoleta – analogiczne do okazów kujawskich z fazy A2, a także narzędzia oraz wyjątkowo element uzbrojenia – grot (tabela 3). Wyniki badań antropologicznych, a także archeologiczne wyznaczniki płci wskazują, że osobami pochowanymi w grobach były zarówno kobiety, mężczyźni, jak i dzieci (tabela 4: 3–10).

Liczba grobów szkieletowych na Pomorzu bardzo wyraźnie zwiększa się w fazie przejściowej A3/B1, chronologicznie związanej z fazą B1 (43 groby). Pochówki o takim datowaniu odkryto na dziewięciu cmentarzyskach (tabela 1). Najwięcej ich pochodzi z nekropoli w Czarnówku, gdzie występowały w pobliżu grobów ciała-palnych z fazy A3, nieco mniej było w Opaleniu, Malborku-Wielbarku i w Lasach. Na pierwszych dwóch wspomnianych wyżej stanowiskach znajdowały się groby szkieletowe z fazy A2. W Opaleniu, uwzględniając różnicę chronologiczną i przestrzenną między grobami, brakuje podstaw, aby odizolowany pochówek z fazy A2 (obiekt 73) łączyć ze znacznie późniejszymi grobami znajdującymi się w innym miejscu cmentarzyska, tam, gdzie grupowały się pochówki ludności kultury wielbarskiej z fazy B1 okresu rzymskiego. W przypadku Malborka-Wielbarka obser-

wujemy ciągłość występowania grobów szkieletowych od fazy A2 po fazę A3/B1 (por. tabela 1).

Wszystkie groby szkieletowe z fazy przejściowej A3/B1 odkryto na nekropolach użytkowanych przez ludność kultury oksywskiej, ale tylko na kilku inhumacja była praktykowana wcześniej. Wyjątek stanowi stanowisko w Lasach, gdzie nie stwierdzono materiałów starszych niż schyłek młodszego okresu przedrzymskiego. Wskazuje to na późniejsze założenie tego cmentarzyska, albo, co wydaje się bardzo prawdopodobne, na niedostateczne jego rozpoznanie. Pomimo tego, że w wielu grobach z fazy przejściowej kości nie zachowały się (np. Czarnówko, Malbork-Wielbark), można zauważyć, że dominuje orientacja jam grobowych po głównej osi północ-południe, a zmarłych – zazwyczaj z głową skierowaną ku północy, wyjątkowo na południe. Rzadziej rejestrowano orientację wschód-zachód, a zmarłych na ogół z głową na wschód (ryc. 17). Trudna do określenia jest pozycja ciała w grobie. W dwóch przypadkach mogła być ona podkurczona, a pozycja wyprostowana nie została potwierdzona (ryc. 18). Odkrycie dużych jam grobowych, o długości od 170 cm do ponad 300 cm (głównie Czarnówko i Opalenie), może jednak wskazywać, że ciało składano wyprostowane. Kolejną cechą pochówków szkieletowych z fazy A3/B1 jest obecność w jamie grobowej trumny kłodowej lub śladów jej wykładania materiałem organicznym, a także stosunkowo częste oznaczanie grobu na powierzchni poprzez kamienie i bruki. W okresie tym notowane są także pierwsze wkopy o charakterze wtórnym, częste na cmentarzyskach ludności kultury wielbarskiej. Pod względem inwentarza omawiane groby były wyposażone zazwyczaj w jedną, rzadziej w parę zapinek, wyjątkowo w trzy (tabela 3). Fibule są wykonane z żelaza i ze stopów miedzi. Strój uzupełniała kłama, częściej zaś żelazna sprzączka. Spotyka się także narzędzia, ozdoby i naczynia ceramiczne identyfikowane z kulturą oksywską lub wielbarską. Broń w postaci mieczy jednosiecznych i grotu odkryto w trzech pochówkach z Warszkowa, być może inhumacyjnych. Dostępne wyniki analiz antropologicznych wskazują, że w grobach chowano przede wszystkim osoby dorosłe (tabela 4: 11–25). Płeć zmarłych z reguły nie jest ustalona, przypuszczalnie częściej były to kobiety niż mężczyźni; jeden grób był zbiorowy (tabela 4: 12). Porównanie wyników antropologicznych z archeologicznymi wyznacznikami płci nie jest zadowalające, a czasami wskazuje na brak zgodności (tabela 4: 21, 24). Kobiety łączone z kulturą wielbarską fazy B1 najczęściej nosiły parę zapinek, rzadziej po jednej lub trzy (Tempelmann-Mączyńska 1985b, s. 54; taż 1988, s. 205). Nie jest pewne, szczególnie w przypadku pojedynczych fibul, czy brąz w fazie przejściowej A3/B1, kiedy jego wykorzystanie znacząco rośnie, był metalem używanym przede wszystkim w stroju kobiecym.

Jeszcze jedna rzecz wymaga odniesienia, a dotyczy młodszego horyzontu grobów datowanych *de facto* na fazę B1, o niejednorodnym obliczu kulturowym – „oksywskim” lub „wielbarskim”. Na wszystkich nekropolach, na których odkryto te pochówki, stwierdzono groby szkieletowe lub ciałopalne z najstarszej fazy okresu wczesnorzymskiego (por. tabela 1). Oddzielne omówienie inhumacji kultury wielbarskiej w fazie B1 nie jest obecnie możliwe i wykracza poza ramy tematyczne tej pracy. Warto jednak podkreślić, że oprócz wyposażenia o czysto „wczesno-

Tabela 4. Konfrontacja archeologicznych wyznaczników płci w grobach szkieletowych kultury oksywskiej i z fazy przejściowej A3/B1 z wynikami analizy antropologicznej (opracowała A. Strobin)

Table 4. Comparison of archaeological sex markers from inhumation graves of the Okisywie Culture and transitional phase A3/B1 with the results of anthropological analysis (prepared A. Strobin)

Lp.	Stanowisko, nr grobu/ obiektu	Chronologia	Wyposażenie	Płeć na podstawie wyposażenia	Analiza antropologiczna
1.	Malbork-Wielbark, 2013/88	A2	naczynie	?	dziecko 3–8 lat
2.	Opalenie, 73	A2	1 zapinka*, przęślik, naczynie	K	M? <i>adultus</i>
3.	Malbork-Wielbark, 2009/4B	A2/A3	1 zapinka*	K	dziecko 8–10 lat
4.	Różyńy, 7	A2/A3?	brak wyposażenia	-	M <i>maturus I</i>
5.	Różyńy, 35	A2/A3	1 zapinka, grot	M	M <i>senilis</i>
6.	Różyńy, 55	A2/A3?	brak wyposażenia	-	K? dorosła
7.	Różyńy, 60	A2/A3?	bransoleta*	K	<i>infans II</i>
8.	Różyńy, 68	A2/A3	2 zapinki, nożyce, nóż, krzesiwa, osełka	M	M <i>senilis</i>
9.	Pruszcz Gdański 10, 495A	A3	1 zapinka M	M	<i>infans</i>
10.	Różyńy, 69	A3	3 zapinki, bransoleta, nożyk sierpikowaty, przęślik	K	K <i>senilis</i>
11.	Grudziądz-Rządź, 566	A3/B1	2 zapinki*, siekierka krzemienienna	K?	K?
12.	Malbork-Wielbark, 2012/77	A3/B1	3 zapinki (w tym 2*), szpila, 3 paciorki	K	<i>adultus</i> 25–35 lat + ?dwoje dzieci: (0–2 i 5–6 lat)
13.	Malbork-Wielbark, 2014/41	A3/B1	1 zapinka*	K?	późny <i>maturus</i> lub wczesny <i>senilis</i>
14.	Nowy Targ, 207	A3/B1	2 zapinki*, bransoleta	K	K? <i>adultus</i> ?
15.	Opalenie, 204	A3/B1	1 zapinka*	K?	K? <i>senilis</i>
16.	Opalenie, 221	A3/B1	2 zapinki	K	K? <i>adultus</i>
17.	Opalenie, 234	A3/B1	1 zapinka*	K?	K? <i>maturus</i> II/ <i>senilis</i>
18.	Opalenie, 251	A3/B1	3 zapinki (w tym 2*), kłamra	K	osobnik nieokreślony

19.	Opalenie, 264	A3/B1	2 zapinki*, fragm. spiralki i ogniwko*, szydło, naczynie, fragm. ceramiki	K	K? <i>maturus II</i>
20.	Opalenie, 275	A3/B1	2 zapinki*	K	osobnik nieokreślony
21.	Opalenie, 281	A3/B1	1 zapinka*	K?	M <i>senilis</i>
22.	Opalenie, 318	A3/B1	1 zapinka*, stopy*	K?	dorosły?
23.	Opalenie, 334	A3/B1	1 zapinka*, fragm. ceramiki	K?	dorosły?
24.	Pruszcz Gdański 10, 127A	A3/B1	2 zapinki, bransoleta*, wisiołek*, igła, kieł dzika	K	M? <i>maturus-senilis</i>
25.	Pruszcz Gdański 10, 305	A3/B1	1 zapinka, 2 paciorki	K	K <i>juvenis</i>

Objaśnienia: K – kobieta; M – mężczyzna; * – przedmiot wykonany z brązu.

Explanation: K – female; M – male; * – object made of bronze.

rymskim” charakterze pochówki te nie wykazują różnic w stosunku do grobów, których oblicze kulturowe nie jest jednorodne. Wiadome jest, że na birytualnych cmentarzyskach ludności kultury wielbarskiej przeważa orientacja jam grobowych na osi północ–południe, a osób w nich złożonych – z głową ku północy (Wołągiewicz 1981, s. 151). Zdarzają się jednak groby orientowane na południe, jak i ułożone na osi wschód–zachód, a zmarli – z głową na wschód lub ku zachodowi. Odmienności te tłumaczone są wówczas obcym pochodzeniem pochowanej osoby, innym jej odbiorem społecznym lub nietypową przyczyną śmierci, które powodowały wykluczenie od miejscowej tradycji grzebalnej (Natuniewicz-Sekuła 2007, s. 488–489; Skóra 2015, s. 135–140, aneks 5.1 i 5.2; taż 2020, s. 151–156, aneks 5.1 i 5.2). Różne orientacje ułożenia zmarłych w pochówkach w ramach jednego cmentarzyska przy preferowaniu jednego wariantu obserwuje się, jak wskazano wyżej, w czasach poprzedzających krystalizację kultury wielbarskiej. Niewykluczone, że przyczyny tego zjawiska były podobne w młodszym okresie przedrzymskim i okresie rzymskim.

W opinii R. Wołągiewicza ([1982] 1984, s. 47, 50) obrządek szkieletowy u praktykującej birytualizm ludności kultury wielbarskiej nie był przywilejem określonej grupy społecznej, ale wyborem między kremacją a inhumacją. Inaczej badacz postrzegał obecność trumien, które mogły wskazywać na wyróżniającą się grupę społeczną. Występujący w całym basenie Morza Bałtyckiego zwyczaj układania zmarłego w kłodzie drewnianej upowszechnia się w fazie B1, a przede wszystkim od fazy B2. Przeprowadzona analiza wykazała, że na Pomorzu praktyka ta ma tradycję starszą (por. ryc. 18). Ślady wykładania jam grobowych bliżej nieokreślonym materiałem organicznym potwierdzone są w grobach z początku późnej fazy młodszego okresu przedrzymskiego, natomiast pierwszy pochówek zawierający pozostałości trumny pochodził z fazy A3 (tabela 2: 16).

Liczba grobów szkieletowych datowanych na fazy A3 i A3/B1 na Pomorzu jest większa niż w sąsiedniej kulturze przeworskiej. Groby inhumacyjne częściej spotykane są na Kujawach, na pozostałych terenach południowej i środkowej Polski były rzadsze i z reguły występowały pojedynczo. W Inowrocławiu, stan. 58, pochówki szkieletowe tworzyły osobne cmentarzysko niepowiązane ze starszym, datowanym na fazę A2. Orientacje szkieletów były różne, na Kujawach częściej odnotowywano kierunek jam po osi północ-południe, a zmarli byli ułożeni z głową skierowaną na południe. Pozycja ciała mogła być podkurczona na boku lub wyprostowana na wznak, natomiast wyposażenie grobów było podobne. Stanowiła je przede wszystkim ceramika i części stroju, czasami narzędzia i broń.

Groby inhumacyjne pojawiają się w kulturze oksywskiej, podobnie jak w kulturze przeworskiej i sporadycznie na innych obszarach nieceltyckiej Europy, w trakcie trwania fazy A2 młodszego okresu przedrzymskiego. Ich lateńska geneza, do niedawna przyjmowana powszechnie, w ostatnich latach budzi uzasadnioną dyskusję (por. Rudnicki 2005, s. 201–202; Bochnak 2014, s. 226–227; Bochnak, Urman 2016). Obserwowane w LT C1 we wschodniej prowincji kultury celtyckiej zmiany w obrzędku pogrzebowym doprowadziły do niemal całkowitego zaniku inhumacji i znacznego wzrostu grobów ciałałpalnych. Przed początkiem fazy LT C2 na większości terenów zajmowanych przez ludność kultury lateńskiej w środkowej Europie upowszechnił się obrządek pogrzebowy niewykrywalny metodą archeologiczną, wyrazem czego był zanik cmentarzysk. W przypadku południowych ziem Polski dystans czasowy dzielący najmłodsze celtyckie groby inhumacyjne i najstarsze pochówki tego typu w kulturach zlatenizowanych jest znaczny i obejmuje kilka pokoleń (Godłowski 1977, s. 47–48; Drda, Rybová 1998, s. 110–111; Margos 2000a, s. 261; Bochnak, Urman 2016).

W kulturze oksywskiej, podobnie jak na innych obszarach europejskiego *Barbaricum*, tradycyjny obrządek pogrzebowy stanowiła kremacja zmarłych. Groby inhumacyjne nadal odkrywane są rzadko, w szczególności w fazie A2. Cechy tych grobów na Pomorzu i Kujawach, poza drobnymi lokalnymi różnicami, potwierdzają wzajemne podobieństwo. Wyposażenie grobów wskazuje na miejscowe pochodzenie zmarłych pochowanych w obrzędku szkieletowym, który był stosowany częściej w przypadku kobiet niż mężczyzn. Chociaż nie można wykluczyć, iż najstarsze groby szkieletowe kultury oksywskiej były związane z obcą grupą osadników, to należy podkreślić, że pod względem inwentarza są one analogiczne do grobów ciałałpalnych z fazy A2 i nie zawierają typowych materiałów celtyckich. Upowszechnianie obrzędku szkieletowego obserwujemy w późnej fazie młodszego okresu przedrzymskiego, przy czym na dwóch cmentarzyskach można mówić o kontynuacji tego zwyczaju od fazy A2. W trakcie trwania fazy A3 dynamika obrzędku szkieletowego wzrasta. Pojawia się on na większej liczbie pomorskich cmentarzysk. W tym samym czasie na nekropolach ludności kultury oksywskiej obserwuje się inne, zachodzące stopniowo zmiany, które objęły sukcesywną eliminację z wyposażenia grobowego uzbrojenia i zredukowały liczbę ciałałpalnych pochówków popielnicowych (por. Wołągiewicz 1993, s. 37; Margos 2000a, s. 261; Margos, Stąporek 2002, s. 90; Strobina 2011, s. 79; Łuczkiwicz 2021, s. 181). Zapoczątkowane w ciągu późnej fazy

młodsze go okresu przedrzymskiego przemiany religijno-społeczne w kulturze oksywskiej spopularyzowały szkieletowy obrządek pogrzebowy. Efektem transformacji powiązanej ze zdarzeniami gospodarczo-politycznymi w Europie stało się wykształcenie nowej kultury – wielbarskiej – wyróżniającej się niemal całkowitą eliminacją broni z wyposażenia zmarłych wojowników i birytualnym obrządkiem pogrzebowym. Obecność na Pomorzu grobów szkieletowych o niejednolitym obliczu kulturowym jest odzwierciedleniem zachodzących zmian. Materiał zabytkowy, głównie zapinki, wskazuje, że na nekropolach położonych nad dolną Wisłą, przy szlaku bursztynowym, przemiany zachodziły szybciej, na innych z pewnym opóźnieniem (Czarnówko).

W ostatnich latach niektórzy badacze odrzucili koncepcję o rozprzestrzenieniu inhumacji na przełomie er z markomańskich Czech na inne tereny *Germania magna*, w tym na Pomorze, przede wszystkim ze względu na potwierdzone w kulturze oksywskiej pochówki szkieletowe z fazy A2 (Margos 2000a, s. 260; Schuster 2010, s. 224–225). W opinii Jana Lichardusa (1984, s. 59–60, 88–89) rytuał ten, stosowany przez późną lub post-celtycką grupę ludności ze wschodniej Recji, stał się wzorem dla Markomanów, którzy upowszechniali odmienny zwyczaj pogrzebowy na obszarach germańskich (por. także Albrechtsen 1968, s. 197; Wołągiewicz 1981, s. 151). Obecność w grobach inhumacyjnych z fazy przejściowej A3/B1 (*de facto* fazy B1) fibul typów A.2a, A.67 oraz A.45–46, których koncentracja znajduje się w Kotlinie Czeskiej i nad dolną Wisłą, wskazuje na związek młodszej grupy pochówków szkieletowych na Pomorzu Wschodnim z terenami Markomanów (por. Völling [1994] 1995, s. 222–226; Kunow 1998; Demetz 1999, s. 109–113, 260–262, lista XXIII, mapa 40–42; Bockius, Łuczkiwicz 2004, s. 68–73, lista 12, mapa 26; Mączyńska 2004; taż [2009] 2011, s. 23–25, ryc. 7). Skłania to do konkluzji, że szybkie rozpowszechnianie inhumacji w ciągu fazy B1 mogło być spowodowane nie tylko dynamicznym jej rozwojem w ramach lokalnej społeczności, ale również wspierane przez przenikające z południa i być może zachodu grupy ludzi wyznające podobną tradycję grzebalną. Potwierdzeniem tych przypuszczeń są ostatnie odkrycia grobów szkieletowych z terenów kultury puchowskiej. Znalezione tam groby, w których zmarli byli złożeni w pozycji wyprostowanej z głowami skierowanymi ku północy i na południe, zawierały elementy stroju w stylu norycko-panońskim. Według Karola Piety, datowane na początek okresu rzymskiego groby mogły należeć do nowej fali osadników przybyłych na tereny Słowacji z rejonu wschodnich Alp (Pieta [2019] 2022, s. 276–280).

ZAKOŃCZENIE

W kulturze oksywskiej inhumacja była praktykowana przez wąską i niewyróżniającą się pod względem kultury materialnej grupę ludzi. Wobec braku źródeł pisanych trudno wyjaśnić przyczynę i mechanizm stopniowego jej upowszechniania u społeczności hołdującej kremacji zmarłych. Źródło zmiany zwyczajów pogrzebowych można upatrywać w przyjmowaniu przez społeczności barbarzyńskie nowej

religii, która rozprzestrzeniała się w Europie. Możliwe, że powiązania izolowanej od osadnictwa celtyckiego kultury oksywskiej ze społecznościami kultur jastorfskiej i przeworskiej, a także innymi plemionami basenu Morza Bałtyckiego, stwarzały dogodne warunki do akceptowania nowych wierzeń i praktyk związanych z chowaniem zmarłych. Nie można także zupełnie wykluczyć, że część grobów zakładanych w odstępstwie od panującego rytuału (kremacji) należała do osób obcych – innych – wyłączonych przez społeczność ze względu na obyczaje, światopogląd czy różnice kulturowe i biologiczne.

Geneza inhumacji w kulturze oksywskiej jest nadal tematem otwartym. Do lepszego jej wyjaśnienia mogą przyczynić się nie tylko kolejne odkrycia takich grobów, ale przede wszystkim analizy DNA oraz izotopów strontu, które pomogą wyjaśnić wzajemne pokrewieństwo i migracje osób spoczywających w grobach szkieletowych. Opublikowane niedawno rezultaty badań izotopów strontu wykonane na próbkach (zębach) z kilkunastu grobów inhumacyjnych z cmentarzyska w Malborku-Wielbarku, głównie z okresu rzymskiego, wskazały na lokalne pochodzenie zmarłych (Łuczkiwicz i in. 2022). Oczywiście, jest to dopiero początkowy etap takich badań, ale już teraz ich wyniki są cenne.

Podziękowania

Za zgodę na zamieszczenie w artykule informacji o niepublikowanych grobach inhumacyjnych odkrytych na stanowiskach w Czarnówku, Lipiankach, Malborku-Wielbarku, Opaleniu, Pruszczu Gdańskim, stan. 7, Różynach, bardzo dziękuję następującym dyrekcjom instytucji i autorom badań: mgr Małgorzacie Tuszyńskiej, mgr Ewie Adamskiej, mgr. Adamowi Ostaszowi i mgr. Mirosławowi Pietrzakowi (Muzeum Archeologiczne w Gdańsku), mgr Agnieszce Krzysiak (Muzeum w Łęborku), dr. hab. Piotrowi Łuczkiwiczowi (Instytut Archeologii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie) oraz dr. hab. Jörgowi Kleemannowi (Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu w Szczecinie).

ANEKS KATALOG GROBÓW SZKIELETOWYCH³⁴

1. Czarnówko, pow. lęborski

Obiekt 389/09 – jama na poziomie zabytków wydłużona, owalna (wymiar 215 × 60 cm), zorientowana na osi północ–południe, z odchyleniem na wschód. Ślad trumny kłodowej. Zapinka w północno-wschodniej części jamy grobowej sugeruje orientację zmarłego na północ. Kości szkieletu nie zachowały się.

Inwentarz: 1. Zapinka żelazna typu N-c; 2. Fragmenty ceramiki.

³⁴ W katalogu zastosowano następujące skróty: MAG – Muzeum Archeologiczne w Gdańsku; ML – Muzeum w Łęborku. Materiał zabytkowy określono według następujących klasyfikacji: zapinki – J. Kostrzewski 1919, z uzupełnieniami T. Völlinga [1994] 1995 i E. Bokinić 2008 dla fibul typów M i N oraz O. Almgren 1923 (A.) z poszerzeniem S. Demetza 1999 dla zapinek A.67; klamry – J. Kostrzewski 1919 i R. Madyda-Legutko 1990 (ML.); sprzączki – R. Madyda-Legutko [1986] 1987; szpile – B. Beckmann 1966; paciorki – M. Tempelmann-Mączyńska 1985a (TM.); miecze jednosieczne – M.D. i R. Wołgiewiczwowie 1963 (W.); groty broni drzewcowej – P. Łuczkiwicz 2006; nożyki sierpikowate – J. Kostrzewski 1919; naczynia ceramiczne – A. Strobin 2011 i R. Wołgiewicz 1993 (W.).

Datowanie: A3/B1.

Literatura: brak. Zbiory: ML/793/231/09, 800/09.

Obiekt 468/09 – jama na poziomie zabytków wydłużona, nieregularnie owalna (wymiały 255 × 85 cm), zorientowana na osi wschód–zachód. Układ zapinek we wschodniej części jamy grobowej sugeruje orientację zmarłego na wschód (ryc. 10a). Kości szkieletu nie zachowały się.

Inwentarz: 1. Fragment bardzo masywnej zapinki żelaznej typu N/O, o bardzo mocno wysklepionym kabłąku kolistym w przekroju, z niewielkimi pierścieniami na główce i kabłąku (ryc. 10b); 2. Dwa fragmenty zapinki żelaznej typu N-b (ryc. 10c); 3. Fragment ceramiki.

Datowanie: A3/B1.

Literatura: brak. Zbiory: ML/793/287/09, 971-972/09.

Obiekt 477A/09 – jama na poziomie zabytków wydłużona, owalna (wymiały 160 × 60 cm), zorientowana na osi północny zachód–południowy wschód. Układ zapinek w północno-zachodniej części jamy grobowej sugeruje orientację zmarłego w kierunku północno-zachodnim (ryc. 11a). Kości szkieletu nie zachowały się.

Inwentarz: 1. Fragment zapinki żelaznej typu M-b (ryc. 11c); 2. Dwa fragmenty zapinki żelaznej typu N-b (ryc. 11b); 3. Fragmenty ceramiki.

Datowanie: A3/B1.

Literatura: brak. Zbiory: ML/793/303/09, 1165-1166/09.

Obiekt 490/09 – jama na poziomie zabytków nieregularna, prostokątna z zaokrąglonymi narożnikami (wymiały 140 × 80 cm), zorientowana na osi wschód–zachód, z odchyleniem na północ. Trzy duże kamienie w części centralnej. Kości szkieletu nie zachowały się.

Inwentarz: 1. Dwa fragmenty zapinki żelaznej typu N-c; 2. Sprzączka żelazna typu C14; 3. Fragmenty ceramiki.

Datowanie: A3/B1.

Literatura: brak. Zbiory: ML/793/301/09, 1012-1013/09.

Obiekt 491/09 – jama na poziomie zabytków nieregularnie prostokątna z zaokrąglonymi narożnikami (wymiały 130 × 60 cm), zorientowana na osi wschód–zachód. Układ zapinek w zachodniej części jamy grobowej sugeruje orientację zmarłego na zachód. Kości szkieletu nie zachowały się.

Inwentarz: 1. Trzy fragmenty zapinki żelaznej typu M-b; 2. Fragment nóżki drugiej zapinki żelaznej.

Datowanie: A3/B1.

Literatura: brak. Zbiory: ML/793/1014-1015/09.

Obiekt 539/09 – jama na poziomie zabytków wydłużona owalna (wymiały 215 × 75 cm), zorientowana na osi północ–południe, nieznacznie odchyłona na zachód. Zabytki w północnej części jamy sugerują orientację zmarłego na północ. Kości szkieletu nie zachowały się.

Inwentarz: 1. Dwa fragmenty bardzo masywnej zapinki żelaznej typu N/O, o mocno wysklepionym kabłąku kolistym w przekroju z pierścieniem; 2. Dwa fragmenty igły żelaznej; 3. Fragment taśmy żelaznej.

Datowanie: A3/B1.

Literatura: brak. Zbiory: ML/793/1161-1164/09.

O b i e k t 7 9 1 / 1 0 – jama na poziomie zabytków wydłużona, owalna (wymiary 170 × 77 cm), zorientowana na osi północny zachód–południowy wschód. W stropie jamy kamienie. Kości szkieletu nie zachowały się.

Inwentarz: 1. Trzy fragmenty zapinki żelaznej typu N, o mocno wysklepionym masywnym kabłąku w przekroju w kształcie litery „D”.

Datowanie: A3/B1.

Literatura: brak. Zbiory: ML/793/1489/10.

O b i e k t 7 9 2 / 1 0 – jama na poziomie zabytków prostokątna z zaokrąglonymi narożnikami (wymiary 170 × 80 cm), zorientowana na osi północ–południe, z niewielkim odchyleniem na wschód. W stropie jamy kamienie. Kości szkieletu nie zachowały się.

Inwentarz: 1. Zapinka żelazna typu N/O, o mocno wysklepionym masywnym kabłąku kolistym w przekroju, z niewielkimi pierścieniami na główce i kabłąku; 2. Uszkodzona igła żelazna; 3. Uszkodzony nóż żelazny.

Datowanie: A3/B1.

Literatura: brak. Zbiory: ML/793/1490-1492/10.

O b i e k t 1 2 0 3 / 1 0 – jama grobowa na poziomie zabytków prostokątna z zaokrąglonymi narożnikami (wymiary około 300 × 90 cm), zorientowana na osi północ–południe. Duży nieregularny wkop naruszył centralną i południową część jamy grobowej. W północnej i zachodniej części obiektu ślad trumny kłodowej. Zabytki, w tym zapinka, w północnej części jamy grobowej sugerują orientację zmarłego na północ (ryc. 12a). W stropie jamy kamienie. Kości szkieletu nie zachowały się.

Inwentarz: 1. Masywna zapinka żelazna typu N, o mocno wysklepionym kabłąku kolistym w przekroju, z niskim pierścieniem kabłąka (ryc. 12b); 2. Sprzączka żelazna typu C3 (ryc. 12c); 3. Fragment igły żelaznej (ryc. 12d).

Datowanie: A3/B1.

Literatura: brak. Zbiory: ML/793/2321-2323/10.

O b i e k t 1 3 7 2 / 1 0 – jama na poziomie zabytków wydłużona owalna (wymiary 255 × 70 cm), zorientowana na osi północ–południe, z odchyleniem na zachód. W południowej części jamy grobowej trumna kłodowa. W stropie jamy duży kamień. Kości szkieletu nie zachowały się.

Inwentarz: 1. Fragment masywnej zapinki żelaznej typu N/O, o mocno wysklepionym kabłąku kolistym w przekroju, z niewielkim pierścieniem kabłąka; 2. Sprzączka żelazna typu C14; 3. Fragmenty ceramiki i polepa.

Datowanie: A3/B1.

Literatura: brak. Zbiory: ML/793/351-352/10, 2630-2631/10.

Obiekt 1399/10 – jama na poziomie zabytków mocno wydłużona, owalna (wymiary 230 × 65 cm), zorientowana na osi północny zachód–południowy wschód. Zabytki w północnej części jamy grobowej sugerują orientację zmarłego w kierunku północno-zachodnim. Kości szkieletu nie zachowały się.

Inwentarz: 1. Fragment masywnej zapinki żelaznej typu N/O, o bardzo mocno wysklepionym kabłąku kolistym w przekroju; 2. Trzy ułamki taśmy żelaznej, być może od zapinki; 3. Nożyk żelazny sierpikowaty typu Ib; 4. Fragment ceramiki.

Datowanie: A3/B1.

Literatura: brak. Zbiory: ML/793/369/10, 2669-2670/10.

Obiekt 1400/10 – jama na poziomie zabytków wydłużona, nieregularnie owalna (wymiary 285 × 70 cm), zorientowana na osi wschód–zachód. Układ zabytków we wschodniej części jamy grobowej sugeruje orientację zmarłego na wschód. Ślad trumny kłodowej. Kości szkieletu nie zachowały się.

Inwentarz: 1. Zapinka żelazna typu N-b; 2. Nieznacznie uszkodzona zapinka żelazna typu N-b; 3. Fragmenty bardzo masywnej zapinki żelaznej typu N, o mocno wysklepionym kabłąku kolistym w przekroju; 4. Fragment igły żelaznej.

Datowanie: A3/B1.

Literatura: brak. Zbiory: ML/793/2671-2674/10.

Obiekt 1401/10 – jama na poziomie zabytków wydłużona, owalna (wymiary 210 × 60 cm), zorientowana na osi północ–południe, nieznacznie odchylona na wschód. Układ zapinek w północnej części jamy grobowej sugeruje orientację zmarłego na północ. Ślad trumny kłodowej, w jej obrębie średniej wielkości kamień (ryc. 13a). Kości szkieletu nie zachowały się.

Inwentarz: 1. Bardzo masywna zapinka żelazna typu N/O, o mocno wysklepionym kabłąku kolistym w przekroju, z niewielkim pierścieniem kabłąka i guzkiem na nóżce (ryc. 13b); 2. Bardzo masywna zapinka żelazna typu N, o mocno wysklepionym kabłąku półkolistym w przekroju, z niskim grzebykiem kabłąka (ryc. 13c).

Datowanie: A3/B1.

Literatura: brak. Zbiory: ML/793/2675-2676/10.

Obiekt 1540/12 – jama na poziomie zabytków wydłużona, prostokątna z zaokrąglonymi narożnikami (wymiary 330 × 100 cm), zorientowana na osi północ–południe, nieznacznie odchylona na zachód. Ślad trumny kłodowej. Kości szkieletu nie zachowały się.

Inwentarz: 1. Fragment zapinki brązowej typu Gorica; 2. Przydenna część naczynia ceramicznego.

Datowanie: A3/B1.

Literatura: brak. Zbiory: ML/793/3096-3097/12.

2. Elbląg - Pole Nowomiejskie, pow. elbląski

Grób z 1887 r. – brak informacji o obiekcie.

Inwentarz: 1. Zapinka żelazna typu N; 2. Bransoleta brązowa; 3. Trzy paciorki szklane (jeden TM.369, dwa zdobione szachownicą) i paciorek bursztynowy.

Datowanie: A3/B1.

Literatura: Dorr 1893, s. 30; Tempelmann-Mączyńska 1985a s. 278, nr 681; Margos 2000a, s. 262, katalog, nr 1.

3. Grudziądz - Rządź, pow. grudziądzki

Grób 566 (według Kurzyńskiej [2020] – 732 B) – zmarły ułożony prawdopodobnie na boku z podkurczonymi kończynami, głowa na północ. Kobieta?

Inwentarz: 1–2. Dwie zapinki brązowe typu O/A.2aII; 3. Siekierka krzemieniasta.

Datowanie: A3/B1.

Literatura: Anger 1890, s. 45, tabl. 13: 1–3; Hachmann 1951, s. 93; Margos 2000a, s. 262, katalog, nr 2; Kurzyńska 2020, s. 183–184, tabl. 72/13: 1–3; 73/29: 1–3; 173/732: 1–2, 4a–4m.

4. Lasy, pow. malborski

Grób 12 – jama zorientowana na osi północny wschód–południowy zachód. Zmarły na prawym boku, głowa na północny wschód.

Inwentarz: 1. Zapinka brązowa typu Feugère 11a.

Datowanie: A3/B1.

Literatura: Andrzejowski, Martens 1995, s. 52, 67; Margos 2000a, s. 262, katalog, nr 3.

Grób 14 – zmarły na wznak.

Inwentarz: 1. Zapinka brązowa? typu O/A.2a; 2–3. Dwie zapinki typu A.45.

Datowanie: A3/B1.

Literatura: Andrzejowski, Martens 1995, s. 52, 62.

Grób 16 – brak informacji o obiekcie.

Inwentarz: 1. Zapinka brązowa? typu O/A.2a; 2. Zapinka brązowa? A.45-46.

Datowanie: A3/B1.

Literatura: Andrzejowski, Martens 1995, s. 52, 67.

Grób 21 – zmarły na prawym boku, głowa na północny zachód.

Inwentarz: 1. Zapinka brązowa? typu O/A.2aI.

Datowanie: A3/B1.

Literatura: Andrzejowski, Martens 1995, s. 53, 63; Margos 2000a, s. 262, katalog, nr 3.

Grób 23 – zmarły na osi wschód–zachód, głowa na wschód; zachowana górna część szkieletu.

Inwentarz: 1–3. Trzy zapinki brązowe typu O/A.2a, w tym dwie A.2aII.

Datowanie: A3/B1.

Literatura: Andrzejowski, Martens 1995, s. 53, 65; Margos 2000a, s. 262, katalog, nr 3.

Grób 25 – zmarły na prawym boku.

Inwentarz: 1–2. Dwie zapinki brązowe? typu O/A.2a.

Datowanie: A3/B1.

Literatura: Andrzejowski, Martens 1995, s. 53, 65; Margos 2000a, s. 262, katalog, nr 3.

Grób 29 – zmarły na prawym boku.

Inwentarz: 1. Zapinka brązowa? typu O/A.2a.

Datowanie: A3/B1.

Literatura: Andrzejowski, Martens 1995, s. 53, 66; Margos 2000a, s. 262, katalog, nr 3.

5. Lipianki, pow. kwidzyński

Obiekt 292 – jama na poziomie szkieletu niewidoczna. Zmarły na osi północny zachód–południowy wschód, głowa na północny zachód. Pozycja skurczona na prawym boku z podkurczonymi nogami, lewa ręka zgięta, palce przy twarzy; prawa ręka wyprostowana wzdłuż korpusu, twarz na południowy zachód (ryc. 3a).

Inwentarz: 1–2. Para zapinek brązowych typu G, jedna z pierścieniem na nóżce (ryc. 3b–c).

Datowanie: A2.

Literatura: Adamska-Grzymała 2012, s. 359, ryc. 8. Zbiory: MAG/OWR 508/57, MAG/OWR/509/58.

6. Lubowidz, pow. lęborski

Grób 292 – jama prostokątna z zaokrąglonymi narożnikami (wymiary 210 × 90 cm), zorientowana na osi północny zachód–południowy wschód.

Inwentarz: 1. Zapinka żelazna typu N; 2. Fragment przedmiotu żelaznego (nożyk sierpikowaty?).

Datowanie: A3.

Literatura: Wołągiewicz 1995, s. 34–35, tabl. I; XXXIII/292; Margos 2000a, s. 262.

7. Malbork-Wielbark, pow. malborski

Grób 799 – jama zorientowana na osi północ–południe.

Inwentarz: 1. Nożyk sierpikowaty z prostym, gładkim uchwytem.

Datowanie: A2-B1a.

Literatura: Bohnsack 1938, zestawienie 44; Kleemann 2017, s. 121, plan 6; Łuczkiwicz 2018, s. 46, lista do ryc. 5.

Grób 1712a – jama zorientowana na osi północ–południe.

Inwentarz: 1. Fragment klamry brązowej jednoczłonowej typu Ib.

Datowanie: A2-A3.

Literatura: Bohnsack 1938, s. 27, zestawienie 18, tabl. 4: 8 (tu jako grób 1712); Andrzejowski, Bursche 1987, s. 270; Sekuła 2006, s. 195, ryc. 13: 13; Kleemann 2017, s. 185, 252, tabl. 99/1712a, plan 2; Łuczkiwicz 2018, s. 46, lista do ryc. 5.

Grób b.n. „d” – brak informacji o obiekcie.

Inwentarz: 1. Fragment długiego ramienia klamry brązowej trójczłonowej typu III.

Datowanie: A2-B1a.

Literatura: Bohnsack 1938, s. 33, przyp. 3; Sekuła 2006, s. 182, 193, nr 36, ryc. 4: 1; Kleemann 2017, s. 193, 205, tabl. 111: 1.

G r ó b 2 0 0 9 / 4 B – jama wydłużona, owalna (wymiary 135 × 55 cm), zorientowana na osi północ–południe, zniszczona od zachodu. Ułamki czaszki w północnej części jamy grobowej. Dziecko (8–10 lat).

Inwentarz: 1. Zapinka żelazna typu J.

Datowanie: A2/A3.

Literatura: Kleemann, Münster 2011, s. 400, ryc. 7, 15, 18; Kleemann i in. 2013, s. 175; Łuczkiwicz 2018, s. 46, lista do ryc. 5; Łuczkiwicz, Kuzioła 2019, s. 529, przyp. 10, ryc. 7: 1.

G r ó b 2 0 0 9 / 1 2 – jama wydłużona, owalna (wymiary 124 × 116 cm), zorientowana na osi północny wschód–południowy zachód; zniszczona od strony północno-wschodniej. Na powierzchni grobu mały kamień. Kości nie zachowały się.

Inwentarz: 1. Zapinka żelazna typu A.18a.

Datowanie: A3.

Literatura: Kleemann i in. 2013, s. 175, 178, ryc. 7; Łuczkiwicz 2018, s. 46, lista do ryc. 5; Łuczkiwicz, Kuzioła 2019, s. 529, przyp. 10; Łuczkiwicz 2020, s. 251, przyp. 19.

G r ó b 2 0 1 2 / 2 4 – jama wydłużona, owalna (wymiary 109 × 50 cm), zorientowana prawdopodobnie na osi północ–południe; zniszczona przez wkop wtórny. Kości nie zachowały się.

Inwentarz: 1. Zapinka żelazna typu N lub A.2aII; 2. Przęślik ceramiczny; 3. Fragmenty garnka ceramicznego typu W.IB.

Datowanie: A3/B1?

Literatura: brak.

G r ó b 2 0 1 2 / 7 7 – brak informacji o obiekcie. *Adultus?* (25–35 lat) + ?dwoje dzieci? (0–2 i 5–6 lat).

Inwentarz: 1. Masywna zapinka żelazna typu N, o mocno wysklepionym kabłąku, z grzebykiem na główce i kabłąku; 2–3. Dwie zapinki brązowe typu A.67a2; 4. Szpila brązowa zbliżona do Beckmann Ila9; 5. Trzy paciorki szklane, w tym dwa ze złotą wkładką (TM.387a i TM.387c) oraz TM.12.

Datowanie: A3/B1.

Literatura: Łuczkiwicz 2021, s. 184, ryc. 15; Łuczkiwicz i in. 2022, s. 615, ryc. 2, tabela 1.

G r ó b 2 0 1 3 / 3 0 – jama wydłużona, owalna (wymiary 170 × 95 cm), zorientowana na osi wschód–zachód. Kości nie zachowały się.

Inwentarz: 1. Grot żelazny typu D.

Datowanie: A2-A3.

Literatura: brak; por. Łuczkiwicz, Kuzioła 2019, s. 529, przyp. 10.

G r ó b 2 0 1 3 / 8 8 – jama wydłużona, owalna (wymiary 148 × 66 cm), zorientowana na osi północ–południe, nieznacznie odchylna na zachód. W wypełniku jamy grobowej małe i duże kamienie. Dziecko (3–8 lat).

Inwentarz: 1. Misa ceramiczna typu VII.G.

Datowanie: A2.

Literatura: brak; por. Łuczkiwicz 2018, s. 46, lista do ryc. 5; Łuczkiwicz, Kuzioła 2019, s. 529, 537, przyp. 10.

Grób 2014/41 – jama wydłużona, owalna (wymiary 119 × 58 cm), zorientowana na osi północ–południe, nieznacznie odchylona na zachód. Późny *maturus* lub wczesny *senilis*.

Inwentarz: 1. Fragment zapinki brązowej typu O/A.2a?

Datowanie: A3/B1.

Literatura: brak.

Grób 2014/113 – jama wydłużona, owalna (wymiary 172 × 85 cm), zorientowana na osi północ–południe. Kości nie zachowały się.

Inwentarz: 1. Zapinka brązowa typu G z dwoma pierścieniami na nóżce.

Datowanie: A2.

Literatura: Chanko i in. 2018, s. 129, tabela 1, ryc. 4; Łuczkiwicz 2018, s. 46, lista do ryc. 5; Łuczkiwicz, Kuzioła 2019, s. 529, przyp. 10, ryc. 3.

Grób 2017/7 – jama grobowa na osi północ–południe. Kości nie zachowały się.

Inwentarz: 1. Zapinka brązowa typu N-b; 2. Zapinka brązowa typu A.45; 3. Kółko brązowe.

Datowanie: A3/B1.

Literatura: Łuczkiwicz, Kuzioła 2019, ryc. 9; Łuczkiwicz 2021, ryc. 12.

Grób 2018/16 – jama wydłużona owalna (wymiary 108 × 77 cm), zorientowana na osi wschód–zachód, odchylona na północ. Na powierzchni dwa duże kamienie. Kości nie zachowały się.

Inwentarz: 1. Fragment łącznika brązowego klamry trójczłonowej typu III.

Datowanie: A2-A3.

Literatura: brak.

Grób 2019/11 – jama wydłużona, owalna (wymiary 182 × 83 cm), zorientowana na osi północ–południe, nieznacznie odchylona na zachód. Kości nie zachowały się.

Inwentarz: 1. Fragmenty kubka ceramicznego typu VI.B; 2. Fragmenty naczynia ceramicznego typu I.E.

Datowanie: A2-A3.

Literatura: brak.

Grób 2019/29 – jama wydłużona owalna (wymiary 316 × 108 cm), zorientowana na osi północ–południe, nieznacznie odchylona na wschód. W środku jamy dwa duże kamienie. Zapinka w północnej części jamy grobowej sugeruje orientację zmarłego na północ. Kości nie zachowały się.

Inwentarz: 1. Fragment zapinki brązowej typu O/A.2aI; 2. Fragment zapinki brązowej; 3. Sprzączka żelazna typu C13; 4. Sprzączka żelazna typu D1; 5. Kolec żelazny sprzączki.

Datowanie: A3/B1.

Literatura: brak.

8. Nowy Targ, pow. sztumski

Obiekt 207 – jama (wymiary 110 × 60 cm), zorientowana na osi wschód–zachód, głowa na wschód. Na powierzchni jamy luźny bruk kamienny. Kobieta?, *adultus?* (25–35 lat).

Inwentarz: 1. Fragment zapinki brązowej typu O/A.2a; 2. Fragment zapinki brązowej typu A.68-69? (zaginęła); 3. Fragment bransolety brązowej.

Datowanie: A3/B1.

Literatura: Fudzińska, Fudziński 2013, s. 64, tabl. XXIX/207.

9. Opalenie, pow. tczewski

Grób 73 – jama na poziomie szkieletu prostokątna z zaokrąglonymi narożnikami (wymiary 130 × 60–70 cm). Zmarły na osi wschód–zachód, nieznacznie odchyłony na południe, głowa na wschód. Pozycja skurczona na lewym boku, ze zgiętymi rękami i kolanami, twarz na południe (ryc. 4a). Mężczyzna?, *adultus* (25–35 lat).

Inwentarz: 1. Zapinka brązowa typu G z pierścieniem na nóżce (ryc. 4b); 2. Przęślik ceramiczny (ryc. 4c); 3. Naczynie ceramiczne typu VIII.H (ryc. 4d).

Datowanie: A2.

Literatura: Tuszyńska 2003, s. 303, ryc. 2; Strobin 2011, s. 182, katalog, nr 60, tabl. XLII 1. Zbiory: MAG/OWR/44-46.

Grób 204 – jama na poziomie szkieletu wydłużona, prostokątna z zaokrąglonymi narożnikami (wymiary 260 × 60–70 cm), zorientowana na osi północ–południe, nieznacznie odchyłona na wschód. Fragmenty szkieletu, głowa na północ. W jamie grobowej ciemne smugi związane z wyłożeniem materiałem organicznym. Na powierzchni jamy duży głąz. Południowa część grobu znacznie zniszczona przez wkop wtórny. Kobieta?, *senilis* (powyżej 50 lat).

Inwentarz: 1. Zapinka brązowa typu O/A.2aII.

Uwagi: w grobie, na złożu wtórnym, znaleziono ceramiczny garnek W.IB, dolną część naczynia oraz fragmenty naczyń.

Datowanie: A3/B1.

Literatura: brak. Zbiory: MAG/OWR/116/50, 50a, 51.

Grób 221 – jama na poziomie szkieletu wydłużona, prostokątna z zaokrąglonymi narożnikami (wymiary 260 × 47–55 cm), zorientowana na osi północ–południe, odchyłona na zachód. Fragmenty szkieletu, głowa na północ. W jamie grobowej widoczne zaciemnienia związane z wyłożeniem ścian materiałem organicznym. W południowej części grobu wkop wtórny. Kobieta?, *adultus* (25–35 lat).

Inwentarz: 1. Zapinka żelazna zbliżona do typu O/A.2aII; 2. Zapinka żelazna typu N-a; 3. Mała rama sprzączki żelaznej w kształcie litery D (z wkopu); 4. Fragmenty ceramiki (z wkopu).

Datowanie: A3/B1.

Literatura: brak. Zbiory: MAG/OWR/117/4-6.

Grób 234 – jama na poziomie szkieletu wydłużona, nieregularna (zachowane wymiary 105 × 55 cm), zorientowana na osi północ–południe, z niewielkim odchyleniem

na zachód. Resztki szkieletu, głowa na północ. Od południa grób zniszczony przez wkop wtórny, prawdopodobnie nowożytny. Kobieta?, *maturus II/senilis* (około 50 lat).

Inwentarz: 1. Zapinka brązowa typu O/A.2aII.

Datowanie: A3/B1.

Literatura: brak. Zbiory: MAG/OWR/117/30.

Grób 251 – jama na poziomie szkieletu wydłużona, prostokątna z zaokrąglonymi narożnikami (wymiary 203 × 50–65 cm), zorientowana na osi północ–południe, odchylona na zachód. Układ zabytków i zębów w północnej części jamy grobowej wskazują na orientację zmarłego na północ. Ślady wyłożenia ścian jamy materiałem organicznym. Przy ścianach obiektu, na poziomie zabytków, kamienie (rodzaj obudowy). Nieokreślony osobnik.

Inwentarz: 1. Zapinka żelazna typu N-b; 2–3. Dwie zapinki brązowe typu A.52; 4. Klamra żelazna hakowa ML.2a i uszkodzone żelazne okucie rurkowane.

Uwagi: w grobie, na złożu wtórnym, znaleziono fragmenty ceramiki.

Datowanie: A3/B1.

Literatura: brak. Zbiory: MAG/OWR/118/3-7.

Grób 264 – jama na poziomie szkieletu wydłużona, owalna (wymiary 137 × 45–52 cm), zorientowana na osi północ–południe, mocno odchylona na zachód. Kości nóg poprzecznie do jamy (nogi silnie zgięte w kolanach?), głowa na północ. Kobieta?, *maturus II* (40–50 lat).

Inwentarz: 1. Zapinka brązowa typu O/A.2aI; 2. Fragmenty zapinki brązowej typu O/A.2aII; 3. Fragmenty spiralki i ogniwo brązowe; 4. Szydło żelazne; 5. Pucharek ceramiczny W.XIIIC (z powierzchni grobu); 6. Ułamek ceramiki.

Datowanie: A3/B1.

Literatura: brak. Zbiory: MAG/OWR/118/57-60.

Grób 275 – jama na poziomie szkieletu prostokątna z zaokrąglonymi narożnikami (wymiary 170 × 70 cm), zorientowana na osi północ–południe. Resztki szkieletu z głową na północ. Ślady wyłożenia jamy materiałem organicznym (ryc. 8a). Nieokreślony osobnik.

Inwentarz: 1. Zapinka brązowa typu O/A.2aI (ryc. 8b); 2. Zapinka brązowa typu O/A.2aII (ryc. 8c); 3. Fragmenty ceramiki (wtórnie).

Datowanie: A3/B1.

Literatura: brak. Zbiory: MAG/OWR/718, 719/11, 12; MAG/MM/OWR/2909, 2910/13, 14.

Grób 281 – jama na poziomie szkieletu wydłużona, prostokątna z zaokrąglonymi narożnikami (wymiary 200 × 80–85 cm), zorientowana na osi północ–południe, z odchyleniem na zachód. Zmarły, być może na lewym boku, głowa na północ. Kości szkieletu porzucane w jamie, najpewniej w wyniku zniszczeń nowożytnych (ryc. 9a). Mężczyzna, *senilis* (powyżej 50 lat).

Inwentarz: 1. Masywna zapinka żelazna typu O/A.2aI (ryc. 9b).

Datowanie: A3/B1.

Literatura: brak. Zbiory: MAG/OWR/752/59.

Grób 318 – jama na poziomie szkieletu owalna (wymiary 220 × 90 cm), zorientowana na osi północ-południe, z lekkim odchyleniem na zachód. Zmarły prawdopodobnie na prawym boku, głowa na północ; w obrębie jamy nieliczne przepalone kości. Dorosły?

Inw: 1. Zapinka brązowa typu O/A.2aII; 2. Stopy brązu.

Uwagi: w grobie, na złożu wtórnym, znaleziono fragmenty ceramiki.

Datowanie: A3/B1.

Literatura: brak. Zbiory: MAG/OWR/805/2; MAG/MM/OWR/2979, 2980/3, 4.

Grób 334 – jama nieregularnie owalna (wymiary 200 × 75–90 cm), zorientowana na osi północ-południe, odchylna na zachód. W jamie grobowej fragmenty szkieletu i przepalone kości. Dorosły?

Inwentarz: 1. Fragment zapinki brązowej typu O/A.2aII; 2. Fragmenty ceramiki.

Datowanie: A3/B1.

Literatura: brak. Zbiory: MAG/MM/OWR/2997, 2998/43, 44.

10. Pruszcz Gdański, stan. 7, pow. gdański

Grób 143 – jama na poziomie szkieletu wydłużona, nieregularna (wymiary 130 × 50 cm). Zmarły na osi północny wschód-południowy zachód, głowa na południowy zachód – zachowana tylko czaszka (ryc. 2a).

Inwentarz: 1. Zapinka brązowa typu G z pierścieniem na nóżce (ryc. 2b); 2. Zapinka brązowa typu D (ryc. 2c).

Datowanie: A2.

Literatura: brak; por. Pietrzak, Tuszyńska 1986, s. 107; Pietrzak 1988, s. 53; Tuszyńska 1993; Margos 2000a, s. 257. Zbiory: MAG/1984:39/141-144.

Grób 194 – jama na poziomie szkieletu wydłużona owalna, zniszczona od strony północnej (zachowane wymiary 130 × 40 cm). Zmarły na osi północny wschód-południowy zachód, głowa na południowy zachód. Pozycja najpewniej wyprostowana.

Inwentarz: 1. Klamra żelazna zawiaskowa.

Datowanie: A2.

Uwagi: jama grobu 194 od strony północno-zachodniej nachodziła na grób inhumacyjny 195.

Literatura: brak; por. Pietrzak, Tuszyńska 1986, s. 107; Pietrzak 1988, s. 53; Tuszyńska 1993; Margos 2000a, s. 257. Zbiory: MAG/1985:56/285.

Grób 195 – jama na poziomie szkieletu wydłużona, owalna (wymiary 125 × 45 cm), uszkodzona od strony południowo-wschodniej przez jamę grobu inhumacyjnego 194 i od wschodu. Zmarły na osi północ-południe, głowa na południe. Pozycja skurczona (nogi podkurczone).

Inwentarz: brak.

Datowanie: A2? (starszy niż grób 194).

Uwagi: być może grób podwójny.

Literatura: brak. Zbiory: MAG.

Grób 198 – jama na poziomie szkieletu wydłużona, nieregularna (wymiary 140 × 50 cm). Zmarły na osi wschód–zachód, głowa na zachód. Pozycja z podkurczonymi nogami, na prawym boku, twarz na południe.

Inwentarz: 1. Fragmenty przedmiotu żelaznego (zapinka?).

Datowanie: A2-A3.

Literatura: brak; por. Pietrzak, Tuszyńska 1986, s. 107; Tuszyńska 1993; Margos 2000a, s. 257. Zbiory: MAG/1985:56/286.

Grób 440 – na poziomie szkieletu jama wydłużona, owalna (wymiary około 175 × 65 cm). Zmarły na osi północ–południe, głowa na południe. Pozycja najpewniej wyprostowana. W jamie ślad trumny kłodowej.

Inwentarz: 1–3. Fragmenty trzech zapinek żelaznych typów M-N.

Datowanie: A3.

Literatura: brak. Zbiory: MAG/OWR/2003:91/57-59.

11. Pruszcz Gdański, pow. gdański, stan. 10

Grób 127A – zmarły na osi północ–południe, głowa na północ. Pozycja na wznak, nogi podgięte, lewa ręka zgięta, prawa ręka niżej przy szkielecie grobu 127 z fazy B2. Grób pod brukiem kamiennym. Mężczyzna, *maturus-senilis*.

Inwentarz: 1. Zapinka żelazna typu M; 2. Zapinka żelazna typu N; 3. Bransoleta brązowa sztabkowata; 4. Wisiorek brązowy pierścieniowaty; 5. Igła żelazna; 6. Kiel dzika.

Datowanie: A3/B1.

Literatura: Pietrzak 1997, s. 26, tabl. XLII/127; CLXV 8.

Grób 305 – jama prostokątna (wymiary 135 × 50 cm), nakryta brukiem kamiennym. Zmarły na osi północ–południe, głowa na południe. Pozycja skurczona na prawym boku, lewe ramię zagięte w stawie łokciowym, prawe mocno podciągnięte z palcem obok szczęki dolnej, nogi mocno podciągnięte. Kobieta, *juvenis*.

Inwentarz: 1. Fragment zapinki żelaznej N; 2–3. Dwa paciorki szklane ze złotą wkładką TM.387.

Datowanie: A3/B1.

Literatura: Pietrzak 1997, s. 48–49, tabl. CVI/305.

Grób 495A – jama prostokątna (wymiary 100 × 45 cm). Zmarły na osi północny zachód–południowy wschód, głowa w kierunku północno-zachodnim. Kości nóg mocno podciągnięte. *Infans*.

Inwentarz: 1. Fragment zapinki żelaznej typu M.

Datowanie: A3.

Literatura: Pietrzak 1997, s. 70, tabl. CXLVIII/495A.

12. Różyny, pow. gdański

Obiekt 7 – jama grobowa na poziomie wyróżnienia wydłużona, owalna (wymiary 225 × 70 cm). Zmarły na osi wschód–zachód, głowa na wschód, twarz na południe. Pozycja

wyprostowana, na wznak, kości ramienne ułożone równolegle do tułowia, kości przedramienia lewego i prawego silnie zagięte, stopy skrzyżowane. Mężczyzna, *maturus I* (30–40 lat).

Inwentarz: brak

Datowanie: A2/A3?

Literatura: Rożnowski, Cymek 2005, s. 363–364, ryc. 1. Zbiory: MAG.

O b i e k t 35 – jama na poziomie szkieletu wydłużona, owalna (wymiary 200 × 60 cm). Zmarły na osi wschód–zachód, głowa na wschód. Pozycja na wznak z wyprostowanymi rękami i nogami, twarz na południe. Ślady moszczenia jamy materiałem organicznym. Trzy kamienie na powierzchni jamy (ryc. 5a). Mężczyzna, *senilis* (powyżej 50 lat).

Inwentarz: 1. Zapinka żelazna o słabo wysklepionym kabłąku, z dolną cięciwą typu Bokiniec N-Ia-1 (ryc. 5b); 2. Grot żelazny typu B/2 (ryc. 5c).

Datowanie: A2/A3.

Literatura: Tuszyńska, Stąporek 2005, s. 354, tabl. I/35; Rożnowski, Cymek 2005, s. 364–365, ryc. 2. Zbiory: MAG/OWR/109/65–66.

O b i e k t 55 – jama na poziomie szkieletu wydłużona, nieregularnie trójkątna, szersza w części wschodniej (wymiary 150 × 60–100 cm). Zmarły na osi wschód–zachód, z odchyleniem na południe, nogi skierowane na zachód. Brak czaszki, kości tułowia i kończyn górnych. Pozycja wyprostowana, najpewniej na wznak. W miejscu klatki piersiowej dużych rozmiarów kamień (ryc. 7). Kobieta?, dorosła (powyżej 30 lat).

Inwentarz: brak.

Datowanie: A2/A3?

Literatura: Tuszyńska, Stąporek 2005, s. 354; Rożnowski, Cymek 2005, s. 365–366, ryc. 3. Zbiory: MAG.

O b i e k t 60 – jama na poziomie szkieletu wydłużona, owalna (wymiary 145 × 55 cm). Zmarły na osi północny wschód–południowy zachód, głowa na północny wschód. Pozycja skurczona na lewym boku, podkurczone ręce i nogi, twarz na wschód. *Infans II* (8–12 lat).

Inwentarz: 1. Bransoleta brązowa.

Datowanie: A2/A3?

Literatura: Tuszyńska, Stąporek 2005, s. 354, tabl. I/60; Rożnowski, Cymek 2005, s. 366, ryc. 4. Zbiory: MAG/OWR/109/119.

O b i e k t 68 – na poziomie szkieletu jama wydłużona, owalna (wymiary 270 × 80 cm). Zmarły na osi wschód–zachód, głowa na zachód. Pozycja na wznak, wyprostowana, twarz na południe. Na powierzchni grobu regularny bruk kamienny (wymiary 220 × 110 cm). Mężczyzna, *senilis* (powyżej 50 lat); w łusce kości czołowej otwór po trepanacji.

Inwentarz: 1. Zapinka żelazna zbliżona do typu K, o wklęsło wypukłej linii kabłąka, z rozszerzoną główką; 2. Zapinka żelazna typu J; 3. Nożyce żelazne; 4. Nóż żelazny; 5–6. Dwa krzesiwa żelazne; 7. Osełka kamienna.

Datowanie: A2/A3.

Literatura: Tuszyńska, Stąporek 2005, s. 354–355, tabl. III–IV/68; Rożnowski, Cymek 2005, s. 366–367, ryc. 5. Zbiory: MAG/OWR/109/140–146.

Obiekt 69 – jama na poziomie szkieletu wydłużona, owalna (wymiary około 255 × 80 cm). Zmarły na osi wschód–zachód, głowa na wschód. Pozycja wyprostowana, na wznak; kończyny dolne lekko zagięte w stawach biodrowych i kolanowych. Jama moszczona materiałem organicznym – prawdopodobnie drobne gałązki drzew. Kobieta, *senilis* (powyżej 55 lat).

Inwentarz: 1. Zapinka żelazna zbliżona do typu I; 2. Fragmenty zapinki żelaznej typu N-a; 3. Fragmenty zapinki żelaznej; 4. Bransoleta srebrna; 5. Nożyk żelazny sierpikowaty typu Ib; 6. Przęślik ceramiczny.

Datowanie: A3.

Literatura: Tuszyńska, Stąporek 2005, s. 355, tabl. II/69; Rożnowski, Cymek 2005, s. 367–368, ryc. 6. Zbiory: MAG/OWR/109/147-151.

13. Tczew, pow. tczewski

Grób 10 – brak informacji o obiekcie.

Inwentarz: 1. Fragment zapinki żelaznej typu M/N.

Datowanie: A3.

Literatura: Ossowski 1879, s. 60, tabl. XLIII/10; Margos 2000a, s. 263, katalog, nr 7.

14. Warszkowo, pow. sławieński

Grób 1 – bruk kamienny (wymiary 200 × 100 cm), brak zarysu jamy grobowej, brak spalenizny.

Inwentarz: 1. Fragment zapinki brązowej zbliżonej do typu A.44-45; 2. Grot żelazny typu M/1; 3. Fragmenty przedmiotów żelaznych; 4. Naczynie ceramiczne wazowate typu V.L.

Datowanie: A3/B1.

Literatura: Bohnsack 1938, zestawienie 31; Kleist 1955, s. 22, nr 51; Wołągiewiczowie 1963, s. 102, nr 17, tabl. VIII 1; Wołągiewicz 1965, s. 181–182, tabl. I; Eggers, Stary 2001, s. 68–69, nr 280, tabl. 189: 2–3; Kaczanowski, Zaborowski 1988, s. 222–223; Margos 2000a, s. 263, katalog, nr 8; Łuczkiwicz 2006, s. 352, nr 346.

Grób 2 – bruk kamienny (wymiary 200 × 100 cm), brak zarysu jamy grobowej, brak spalenizny.

Inwentarz: 1. Fragment zapinki brązowej zbliżonej do typu A.12; 2. Miecz żelazny W.II, z okuciami żelaznymi na drewnianej pochwie; 3. Miniaturowe naczynie ceramiczne typu VIII.D.

Datowanie: A3/B1.

Literatura: Bohnsack 1938, s. 148, zestawienie 24, ryc. 16:2; Kleist 1955, s. 22, nr 52, tabl. 19/2; Wołągiewiczowie 1963, s. 102, nr 17, tabl. VIII 2; Wołągiewicz 1965, s. 182, tabl. II; Eggers, Stary 2001, s. 68–69, nr 280, tabl. 189: 4–6; Kaczanowski, Zaborowski 1988, s. 222–223; Margos 2000a, s. 263, katalog, nr 8; Łuczkiwicz 2006, s. 352, nr 346.

Grób 13 – bruk kamienny, brak zarysu jamy grobowej.

Inwentarz: 1. Fragment zapinki brązowej typu A.44/45; 2. Miecz żelazny jednosieczny W.III; 3. Paciorek szklany ze złotą wkładką typu TM.387; 4. Przęślik ceramiczny; 5. Czarka ceramiczna W.XIIC.

Datowanie: A3/B1.

Literatura: Wołągiewiczowie 1963, s. 102, nr 17; Wołągiewicz 1965, s. 183–184, tabl. III; Eggers, Stary 2001, s. 68–69, nr 280; Margos 2000a, s. 263, katalog, nr 8.

WYKAZ CYTOWANEJ LITERATURY

- Almgren O. 1923, *Studien über nordeuropäische Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte mit Berücksichtigung der provinzialrömischen und südrussischen Formen*, Mannus-Bibliothek, 32, Leipzig.
- Adamska-Grzymała E. 2012, *Wstępna analiza materiału zabytkowego pozyskanego w trakcie archeologicznych prac wykopaliskowych na cmentarzysku ze stanowiska nr 3 w Lipiankach, pow. Kwidzyn, [w:] Lipianki, pow. Kwidzyn, stanowisko numer 3. AZP: 24-46/26. Opracowanie wyników badań II*, s. 357–370, maszynopis przechowywany w archiwum Muzeum Archeologicznego w Gdańsku.
- Albrechtsen E. 1968, *Fynske jernaldergrave III. Yngre romersk jernalder*, Fynske Studier, VII, Odense.
- Andrzejowski J., Bursche A. 1987, *Archeologia biblioteczna. Cmentarzyska kultury wielbarskiej w Krośnie stanowisko I i w Wielbarku, woj. elbląskie, [w:] Badania archeologiczne w woj. elbląskim w latach 1980–83*, A. Pawłowski red., Malbork, s. 233–277.
- Andrzejowski J., Martens J. 1995, *The Moberg files – case study Lasy, [w:] Nvnc de Svebis dicendum est... Studia archaeologica et historica Georgii Kolendo ab amicis et discipulis dicata*, A. Bursche, M. Mielczarek, W. Nowakowski red., Warszawa, s. 47–67.
- Anger S. 1890, *Das Gräberfeld zu Ronsden im Kreise Graudenz, Abhandlungen zur Landeskunde der Provinz Westpreussen I, Graudenz*, „Archaeologia Geographica”, 2, s. 79–96, reedycja [w:] *Ronsden-Rządź. Gräberfeld und Fürstengräber*, R. Hachmann, F. Stein red., Bonn 1972, s. 1–70.
- Babeş M. 1993, *Die Poienesti-Lukaševka-Kultur. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte im Raum östlich der Karpaten in den letzten Jahrhunderten vor Christi Geburt*, Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde, 30, Bonn.
- Balke B. 1969, *Dwa późnolatańskie groby szkieletowe z Biskupina*, „Wiadomości Archeologiczne”, 34/3–4, s. 361–369.
- Becker C. J. [1992] 1993, *Studien zur jüngeren vorrömischen Eisenzeit auf Bornholm*, „Acta Archaeologica”, 63, s. 1–38.
- Beckmann B. 1966, *Studien über die Metallnadeln der römischen Kaiserzeit im freien Germanien. Eine Untersuchung ihrer Formen, Zeitstellung und Verbreitung*, „Saalburg Jahrbuch”, 23, s. 5–128.
- Bemann J., Voß H. - U. 2007, *Anmerkungen zur Körpergrabsitte in den Regionen zwischen Rhein und Oder vom 1. bis zur Mitte des 5. Jahrhunderts n. Chr., [w:] Körpergräber des 1.–3. Jahrhunderts in der römischen Welt*, A. Faber, P. Fasold, M. Struck, M. Witteyer red., Frankfurt am Main, s. 153–183.
- Björk T. 2022, *How to bury the dead. A study on regional variations in the southern Baltic area during Late Pre-Roman and Early Roman Iron Age*, „Journal of Archaeology and Ancient History”, 29, s. 3–66.
- Błażejewski A. 1998, *Obrządek pogrzebowy kultury przeworskiej na Śląsku*, Wrocław.
- Bochnak T. 2014, *Importy celtyckie w kulturze przeworskiej i oksywskiej na ziemiach polskich w młodszym okresie przedrzymskim. Zróżnicowanie – drogi napływu – kontekst kulturowy*, Rzeszów.

- Bochnak T., Urman K. 2016, *Les sépultures à l'inhumation dans la culture de Przeworsk à la période préromaine et au début de la période des influences romaines*, [w:] *Funerary practices during the Bronze and Iron Ages in Central and Southeast Europe. Proceedings of the 14th International Colloquium of Funerary Archaeology in Čačak, Serbia, 24th–27th September 2015*, V. Širbu, M. Jevtić, K. Dmitrović, M. Ljuština red., Beograd–Čačak, s. 271–291.
- Bockius R., Łuczkiwicz P. 2004, *Kelten und Germanen im 2.–1. Jahrhundert vor Christus: Archäologische Bausteine zu einer historischen Frage*, Römisch-Germanisches Zentralmuseums Mainz. Monographien, 58, Mainz.
- Bohnsack D. 1938, *Die Burgunden in Ostdeutschland und Polen*, Quellenschriften zur ostdeutschen Vor- und Frühgeschichte, 4, Leipzig.
- Bohnsack D. 1939, *Ein wandalisches Körpergrab aus Ostpreußen*, „Altschlesien”, 8, s. 43–52.
- Bokinić E. 2005, *Podwiesiek, Fundstelle 2. Ein Gräberfeld der Oksywie-Kultur im Kulmer Land*, Monumenta Archaeologica Barbarica, XI, Warszawa–Toruń.
- Bokinić E. 2008, *Kultura oksywska na ziemi chełmińskiej w świetle materiałów sepulkralnych*, Toruń.
- Bokinić E., Budynek G., Pronobis M. 2020, *Cmentarzysko kultury oksywiekiej i wielbarskiej*, [w:] *Małe Czyste gmina Stolno, województwo kujawsko-pomorskie stanowisko 20. Wielokulturowe stanowisko sepulkralne na ziemi chełmińskiej*, E. Bokinić red., Toruń, s. 55–230.
- Břeň J. 1964, *Význam spon pro datování keltských oppid v Čechách*, Sborník Národního muzea v Praze. Řada A – Historie, XVIII, s. 195–289.
- Bykowski K. 1976, *Uwagi o szkieletowym obrządku pogrzebowym ludności kultury przeworskiej w okresach późnolateńskim i wczesnorzymskim*, „Studia Archeologiczne”, 7, s. 139–163.
- Chanko J., Chmiel-Chranowska M., Kleemann J.U., Misterek K. 2018, *Wielbark Archaeological Field School – Ausgrabungen in Malbork-Wielbark (Pomorskie) in den Jahren 2014 und 2015*, [w:] *XX Sesja Pomorzoznawcza*, E. Trawicka red., Gdańsk, s. 125–139.
- Cofta-Broniewska A. 1979, *Grupa kruszańska kultury przeworskiej. Studia nad rozwojem regionalizmu społeczeństw Kujaw*, Poznań.
- Cofta-Broniewska A. 1989, *Sanktuarium cmentarne z późnego podokresu lateńskiego*, [w:] *Miejsce pradziejowych i średniowiecznych praktyk kultowych w Kruszy Zamkowej, województwo bydgoskie, stanowisko 13*, A. Cofta-Broniewska red., Studia i Materiały do Dziejów Kujaw, 3, Poznań, s. 125–160.
- Cofta-Broniewska A. 1993, *Badania stanowiska 18 w Gąskach, gm. Gniewkowo, woj. bydgoskie*, „Ziemia Kujawska”, 9, s. 201–224.
- Cofta-Broniewska A., Bednarczyk J. 1998, *Miejsce obrzędowe z doby neolitu i schyłku starożytności w Inowrocławiu*, st. 58, Studia i Materiały do Dziejów Kujaw, 8, Poznań.
- Čambal R. 2017, *Spony z neskorej doby lateńskiej z územia juhozápadného Slovenska s dôrazom na zázemie bratislavského oppida*, [w:] *Římské a germánské spony ve střední Evropě: (Archeologie barbarů 2012)*, E. Droberjar, B. Komoróczy red., Brno, s. 87–106.
- Dąbrowska T. 1988, *Wczesne fazy kultury przeworskiej. Chronologia – zasięg – powiązania*, Warszawa.
- Dąbrowska T. 2006, *Mazowsze w młodszym okresie przedrzymskim*, [w:] *Starożytne Mazowsze. Materiały z sesji archeologicznej, która odbyła się dnia 19 października 2006 r. w Pułtusku*, Warszawa, s. 39–55.
- Dąbrowska T. 2008, *Młodszy okres przedrzymski na Mazowszu i zachodnim Podlasiu. Zarys kulturowo-chronologiczny*, „Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne”, 7, s. 1–246.

- Demetz S. 1999, *Fibeln der Spätlatène- und frühen römischen Kaiserzeit in den Alpenländern*, Frühgeschichtliche und Provinzialrömische Archäologie, 4, Rahden/West.
- Domanski G., Lodowski J. 1982, *Osada z okresu lateńskiego w Starym Zamku*, woj. Wrocław, „Silesia Antiqua”, 26, s. 35–43.
- Dorr R. 1893, *Übersicht über die prähistorischen Funde im Stadt- und Landkreise Elbing* (Reg.-Bez. Danzig, Provinz Westpreussen), Elbing.
- Drda P., Rybová A. 1998, *Keltové a Čechy*, Praha.
- Dulęba P., Konczewska M., Konczewski P., Szczurowski J. Tomaszewska A. 2018, *A Przeworsk Culture inhumation burial from Siechnice (Lower Silesia) and the question of biritualism in the Pre-Roman Iron Age*, „Archäologisches Korrespondenzblatt”, 48/3, s. 351–375.
- Eggers H.J., Stary P.F. 2001, *Funde der Vorrömischen Eisenzeit, der Römischen Kaiserzeit und der Völkerwanderungszeit in Pommern*, Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mecklenburg-Vorpommerns, 38, Lübstorf.
- Feugère M. 1985, *Les fibules en Gaule Méridionale de la conquête à la fin du Ve s. ap. J.-C.*, Revue Archéologique de Narbonnaise Supplément, 12, Paris.
- Fudzińska E., Fudziński P. 2013, *Wielokulturowe cmentarzysko w Nowym Targu*, stan. 6, gm. Stary Targ, Malbork.
- Godłowski K. 1977, *Okres lateński w Europie*, Archeologia pierwotna i wczesnośredniowieczna, 4, Kraków.
- Grygiel M. 2018, *Chronologia przemian kulturowych w dobie przełomu starszego i młodszego okresu przedrzymskiego na Niżu Polskim*, Łódź.
- Hachulska-Ledwoś R. 1966, *Grób szkieletowy z okresu wpływów rzymskich odkryty koło Kopca Wandy (Kraków-Nowa Huta)*, „Materiały Archeologiczne”, 7, s. 151–154.
- Hachmann R. 1951, *Das Gräberfeld von Ronsden (Rządź)*, Kreis Graudenz (Grudziądz) und die Chronologie der Spätlatènezeit im östlichen Mitteleuropa, „Archaeologia Geographica”, 2, s. 79–96, reedycja [w:] *Ronsden-Rządź. Gräberfeld und Fürstengräber*, R. Hachmann, F. Stein red., Bonn 1972, s. 85–102.
- Hachmann R. 1957, *Ostgermanische Funde der Spätlatènezeit in Mittel- und Westdeutschland*, „Archaeologia Geographica”, 6, s. 55–68.
- Ibragimow K. 2009, *Cmentarzysko kultury przeworskiej w Sobocisku*, pow. oławski, stanowisko 8, w *świecie źródeł archeologicznych z lat 1926–1943*, „Silesia Antiqua”, 45, s. 65–130.
- Ibragimow K. 2011, *Szkieletowy obrządek pogrzebowy kultury przeworskiej na Dolnym Śląsku we wczesnym okresie rzymskim*, [w:] *Archeologie Barbarů 2010: Hroby a pohřbiště Germánů mezi Labem a Dunajem*, Sborník příspěvků ze VI. Protohistorické konference Hradec Králové, 6.–9. září 2010, E. Droberjar red., Olomouc, s. 163–182.
- Jahn M. 1922, *Zur Herkunft der schlesischen Wandalen*, [w:] *25 Jahre Siedlungsarchäologie, Arbeiten aus dem Kreise der Berliner Schule*, H. Hahne red., Mannus-Bibliothek, 22, Leipzig, s. 78–94.
- Jahn M. 1931, *Die Kelten in Schlesien*, Quellenschriften zur Ostdeutschen Vor- und Frühgeschichte, 1, Leipzig.
- Jankehn M. 1933, *Gürtelgarnituren der älteren römischen Kaiserzeit im Samland*, „Prussia”, 30, s. 166–201.
- Kaczanowski P., Zaborowski J. 1988, *Bemerkungen über die Bewaffnung der Bevölkerung der Wielbark-Kultur*, [w:] *Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim*, I, J. Gurba, A. Kokowski red., Lublin, s. 221–239.

- Karpińska A. 1933, *Sur les nouvelles fouilles de l'époque faites à Inowrocław (Grande Pologne)*, „Revue Anthropologique”, 43, s. 243–257.
- Kleemann J. 2017, *Die Ausgrabungen des Stadtischen Museums Marienburg im Gräberfeld Malbork-Wielbark, Fundstelle 1 in den Jahren 1927–1932, 1934 und 1936*, Lublin.
- Kleemann J., Łuczkiwicz P., Münster J. 2013, *Stand und Perspektiven der Erforschung der Fundstelle 1 von Malbork–Wielbark, Wojwodschaft Pomorskie*, [w:] XVIII Sesja Pomorzoznawcza, I: *Od epoki kamienia do wczesnego średniowiecza*, E. Fudzińska red., Malbork, s. 175–188.
- Kleemann J., Münster J. 2011, *Neue Ausgrabungen in Malbork-Wielbark, Fundstelle 1 in den Jahren 2008 und 2009*, [w:] XVII Sesja Pomorzoznawcza, I: *Od epoki kamienia do wczesnego średniowiecza*, M. Fudziński, H. Paner red., Gdańsk, s. 391–408.
- Kleist D. 1955, *Die urgeschichtlichen Funde des Kreises Schlawe*, 3. Beiheft zum Atlas der Urgeschichte, Hamburg.
- Klindt-Jensen O. 1978, *Slusegårdgravpladsen (Bornholm fra 1. årh. f. til 5. årh. e.v.t.)*, Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter, 14/1–2, København.
- Kmiecinski J. 1962, *Zagadnienie tzw. kultury gocko-gepidzkiej na Pomorzu Wschodnim w okresie wczesnorzymskim*, Acta Archaeologica Lodziensia, 11, Łódź.
- Kokowski A. 1989, *Strefa sepulkralna cmentarzyska z późnego podokresu lateńskiego*, [w:] *Miejsce pradziejowych i średniowiecznych praktyk kultowych w Kruszy Zamkowej, województwo bydgoskie, stanowisko 13*, A. Cofta-Broniewska red., Studia i materiały do Dziejów Kujaw, 3, Poznań, s. 65–124.
- Kokowski A. 1991, *Udział elementów celtyckich w strukturze cmentarzyska birtualnego w Kruszy Zamkowej, woj. Bydgoszcz, st. 13. Próba falsyfikacji pojęcia „grupy kruszańskiej”*, „Archeologia Polski”, 36, s. 115–149.
- Kostrzewski B. [1955–1956] 1956, *Cmentarzyska z okresu rzymskiego w Czaczu i w Koko-rzynie w pow. kościańskim i w Pięckowie w pow. średzkim*, „Fontes Archaeologici Posnanienses”, 6, s. 65–103.
- Kostrzewski J. 1919, *Die ostgermanische Kultur der Spätlatènezeit*, Mannus-Bibliothek, 18–19, Leipzig–Würzburg.
- Kostrzewski J. 1936, *Groby szkieletowe w Wielkopolsce i zagadnienie Silingów*, Sprawozdania z czynności i posiedzeń PAU, 41/6, s. 180–183.
- Kunow J. 1998, *Die Hauptserie der Augenfibeln: Gruppe III, Fig. 45–54*, [w:] *100 Jahre Fibelformen nach Oscar Almgren*, J. Kunow red., Forschungen zur Archäologie im Land Brandenburg, 5, Wünsdorf, s. 93–118.
- Kurzyńska M. 2020, *Grudziądz-Rządź (Rondsen, Kr. Graudenz), stan. 1. Archiwalne cmentarzysko kultury oksywskiej i wielbarskiej*, Grudziądz.
- Lichardus J. 1984, *Körpergräber der frühen Kaiserzeit im Gebiet der südlichen Elbgermanen*, Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde, 43, Bonn.
- Łuczkiwicz P. 2006, *Uzbrojenie ludności ziem polskich w młodszym okresie przedrzymskim*, Archeologia Militaria, II, Lublin.
- Łuczkiwicz P. 2009, *Elbgermanisch geprägte Funde und Befunde in Polen um die Zeitwende*, [w:] *Mitteleuropa zur Zeit Marbods, Tagung Roztoky u Křivoklátu 4.–08.12.2006 Anlässlich des 2000jährigen Jubiläums des römischen Feldzuges gegen Marbod*, 19. Internationales Symposium „Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im mittleren Donaauraum” Praha, V. Salač, J. Bemmann red., Bonn, s. 341–360.
- Łuczkiwicz P. 2018, *Fragen zur Oksywie-Kultur. Oder: Über die Katze von Cheshire, die langsam verschwindet, bis nichts mehr als ein Grinsen übrigbleibt*, [w:] *Kulturkonzepte und*

- konzipierte Kulturen. Aussagemöglichkeiten und Grenzen einer systematischen Erfassung archäologischer Funde des eisenzeitlichen Mittel- und Nordeuropas, Akten des Internationalen Colloquiums anlässlich des 100. Jahrestages des Erscheinens des Fundkataloges von Erich Blume im Jahr 1915, Puszczykowo 2015, 6.–9. Mai, A. Michałowski, J. Schuster red., Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte, 23, Bonn, s. 27–50.
- Łuczkiewicz P. 2020, *On the chronology of the Late Pre-Roman Iron Age in eastern Germania in the light of selected types of brooches*, „Archeologické rozhledy”, 77, s. 238–259.
- Łuczkiewicz P. 2021, *Fortdauer oder Umbruch? Einige erläuternde Bemerkungen zum Übergang zwischen der jüngeren vorrömischen Eisenzeit und der römischen Kaiserzeit im Osten Germaniens anhand ausgewählter Fundgattungen*, [w:] *Tyragetia International III. Die Chronologie der vorrömischen Eisen- und frühen Kaiserzeit in Mittel- und Südosteuropa: Probleme und Perspektiven. Humboldt-Kolleg: Chronologie in den Archäologischen Forschungen Chişinău*, 08.–09. November 2018, E. Sava, V. Iarmulschi, A. Zanoci, M. Băţ, O. Munteanu red., Chişinău–Berlin, s. 171–198.
- Łuczkiewicz P., Kuzioła A. 2019, *Malbork-Wielbark (woj. Pomorskie/Pl) und die Keltiké: Neues von einer fast vergessenen Nekropole*, „Archäologisches Korrespondenzblatt”, 49/4, s. 527–542.
- Łuczkiewicz P., Pospieszny Ł., Belka Z., Łukasik S., Krenz-Nie-dbała M., Kuzioła A., Kleemann J. 2022, *Elusive Goths in northern Poland: Initial isotopic insights of the pre-Roman and Roman period populations from the Wielbark Culture cemetery in Malbork-Wielbark*, „Prähistorische Zeitschrift”, 97/2, s. 609–623.
- Maciałowicz A. 2017, *Celtyckie tradycje rzemieślnicze na Mazowszu w świetle znalezisk zapinek*, [w:] *Relacje kultury przeworskiej i lateńskiej na Mazowszu. Wnioski z badań cmentarzyska przeworskiego w Legionowie CSP*, W. Nowakowski, W. Orliński, M. Woińska red., Legionowo–Warszawa, s. 61–118.
- Maciałowicz A. 2021, *Dziewczyny lubią brąz, czyli o preferencjach surowcowych w zakresie użytkowania metalowych elementów stroju i ozdób w młodszym okresie przedrzymskim*, „Światowił”, Supplement Series B: Barbaricum, 15, s. 233–257.
- Maciejewski F. 1962, *Materiały starożytne z powiatu żnińskiego*, „Materiały Starożytne”, 8, s. 217–326.
- Madyda-Legutko R. [1986] 1987, *Die Gürtelschnallen der Römischen Kaiserzeit und der frühen Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum*, BAR. International Series, 360, Oxford.
- Madyda-Legutko R. 1990, *Gürtelhaken der frühromischen Kaiserzeit im Gebiet des mitteleuropäischen Barbaricum*, „Przegląd Archeologiczny”, 37, s. 157–180.
- Margos U. 2000a, *Uwagi na temat genezy obrządku pogrzebowego na Pomorzu na przełomie młodszego okresu przedrzymskiego i okresu wpływów rzymskich*, [w:] *SUPERIORES BARBARI. Księga pamiątkowa ku czci Profesora Kazimierza Godłowskiego*, R. Madyda-Legutko, T. Bochnak red., Kraków, s. 255–269.
- Margos U. 2000b, *Die Funde von „gallischen” Fibeln im unteren Weichselgebiet*, „Sborník Národního Muzea v Praze”, 54, s. 123–128.
- Margos U., Stąporek M. 2001, *Jeszcze jeden wczesnorzymski zespół z cmentarzyska kultury wielbarskiej w Lasach, pow. Sztum*, „Pomorania Antiqua”, 18, s. 249–272.
- Margos U., Stąporek M. 2002, *Bemerkungen zur Chronologie der Gräber mit Waffen in der Oksywie-Kultur*, [w:] *Bewaffnung der Germanen und ihrer Nachbarn in den letzten Jahrhunderten vor Christi Geburt. Akten der Internationalen Tagung in Nałęczów*, 23. bis 25. September 1999, C. von Carnap Bornheim red., Lublin, s. 81–91.

- Mączyska M. 2004, *Bemerkungen über einige Typen der Augenfibeln im Barbaricum*, [w:] *Zentrum und Peripherie – Gesellschaftliche Phänomene in der Frühgeschichte, Materialien des 13. Internationalen Symposiums “Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im mittleren Donauraum”* Zwettl, 4.–8. Dezember 2000, H. Freisinger, A. Stuppner red., *Mitteilungen der Prähistorischen Kommission*, 57, Wien, s. 211–240.
- Mączyska M. [2009] 2011, *Der frühvölkerwanderungszeitliche Hortfund aus Łubiana, Kreis Kościerzyna (Pommern)*, „Bericht der Römisch-Germanischen Kommission”, 90, s. 7–481.
- Meller H. 2002, *Die Fibeln aus dem Reitia-Heiligtum von Este 1 (Ausgrabungen 1880–1916). Studien zu den Spätlatèneformen*, Il Santuario di Reitia a Este, 1/1, Mainz.
- Meller H. 2012, *Die Fibeln aus dem Reitia-Heiligtum von Este (Ausgrabungen 1880–1916), Studien zu den Spätlatèneformen*, Studien zu vor- und frühgeschichtlichen Heiligtümern, 2/2: Il santuario di Reitia a Este, 1/2, Mainz am Rhein.
- Meyer M., Rauchfuss B. 2021, *Eine Fibel Kostrzewski Var. G aus Leimbach, Lkr. Nordhausen*, [w:] *Ze świata dawnych barbarzyńców: studia pradziejowe i wczesnodziejowe: księga dedykowana Profesorowi Henrykowi Machajewskiemu z okazji 70. urodzin i 50 lat pracy archeologicznej*, A. Michałowski, M. Brzostowicz, M. Kaczmarek, A. Strobin red., Poznań, s. 181–197.
- Natuniewicz-Sekuła M. 2007, *Wczesnorzymskie szkieletowe pochówki o orientacji zachodniej z cmentarzyska w Weklicach, stan. 7, pow. Elbląg. Przyczynek do analizy zwyczajów pogrzebowych ludności kultury wielbarskiej*, [w:] *Nowe materiały i interpretacje. Stan dyskusji na temat kultury wielbarskiej*, M. Fudziński, H. Paner red., Gdańsk, s. 475–496.
- Niewęglowski A. 1972, *Mazowsze na przełomie er*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Niewęglowski A. 1981, *Obrządek pogrzebowy ludności kultury przeworskiej na przełomie er (II wiek p.n.e. – II wiek n.e.)*, Wrocław.
- Nylén E. 1957, *Till frågan om gravskicket under Nordens förromerska järnålder*, „Tor”, 3, s. 65–80.
- Odoj R. 1962, *Prace wykopaliskowe na cmentarzysku z okresu rzymskiego w Szczepkowie-Zalesiu, pow. Nidzica, w r. 1962*, „Komunikaty Warmińsko-Mazurskie”, 4, s. 824–827.
- Ossowski G. 1879, *Zabytki Przedhistoryczne Ziem Polskich, Seryja I: Prusy Królewskie / Monuments Préhistoriques de l’Ancienne Pologne, 1re Série: Prusse Royale*, 4, Kraków.
- Ostasz A. 2015, *Osada kultury oksywskiej i wielbarskiej w Lipiankach, gm. Kwidzyn, stan. 3 (część I – źródła nieruchomości)*, [w:] *Kontakty ponadregionalne kultury wielbarskiej. Przemiany kulturowe w okresie wpływów rzymskich na Pomorzu 20–21.10.2011*, H. Paner, M. Fudziński red., Gdańsk, s. 51–124.
- Pazda S. 1972, *Z problematyki obrządku pogrzebowego i stosunków społecznych u ludności kultury przeworskiej na Dolnym Śląsku*, „Acta Universitatis Wratislaviensis”, 157, „Studia Archeologiczne”, 5, s. 81–147.
- Pazda S. 1980, *Studia nad rozwojem i zróżnicowaniem lokalnym kultury przeworskiej na Dolnym Śląsku*, *Studia Archeologiczne*, X, Wrocław.
- Peschek Ch. 1939, *Die frühwandalische Kultur in Mittelschlesien*, *Quellenschriften zur ostdeutschen Vor- und Frühgeschichte*, 5, Leipzig.
- Pič J. L. 1906, *Le Hradischt de Stradonitz en Bohême (ouvrage traduit du tchèque par Joseph Déchelette)*, Leipzig.
- Pieta K. [2019] 2022, *Early Roman Period burials of Púchov Culture: Buried natives or offered foreigners?*, „Slovenská Archeológia”, 67/2, s. 241–286.

- Pietrzak M. 1988, *Cmentarzyska z Pruszcz Gdańskiego w młodszym okresie rzymskim*, [w:] *Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim*, I, J. Gurba, A. Kokowski red., Lublin, s. 51–65.
- Pietrzak M. 1997, *Pruszcz Gdański, Fundstelle 10. Ein Gräberfeld der Oksywie- und Wielbark-Kultur in Ostpommern*, Monumenta Archaeologica Barbarica, IV, Kraków.
- Pietrzak M., Tuszyńska M. 1986, *Pruszcz Gdański, woj. gdańskie. Stanowisko 7*, Informator Archeologiczny. Badania 1985 r., Warszawa, s. 107–108.
- Piontek J., Mucha E. 1989, *Charakterystyka populacji z cmentarzyska z późnego podokresu lateńskiego*, [w:] *Miejsce pradziejowych i średniowiecznych praktyk kultowych w Kruszy Zamkowej, województwo bydgoskie, stanowisko 13*, A. Cofta-Broniewska red., Studia i materiały do dziejów Kujaw, 3, Poznań, s. 160–167.
- Poleska P. 2006, *Celtycki mikroregion osadniczy w rejonie podkrakowskim*, Biblioteka Muzeum Archeologicznego w Krakowie, II, Kraków.
- Rajewski Z. 1957, *Osadnictwo w czasach pierwotnych w Biskupinie i okolicy*, „Wiadomości Archeologiczne”, 24/3, s. 165–188.
- Rieckhoff S. 1995, *Süddeutschland im Spannungsfeld von Kelten, Germanen und Römern. Studien zur Chronologie der Spätlatènezeit im südlichen Mitteleuropa*, Trierer Zeitschrift für Geschichte und Kunst des Trierer Landes und seiner Nachbargebiete, 19, Trier.
- Rogalski B. 2013, *Badania cmentarzyska w Czelinie, gm. Mieszkowice, pow. gryfiński, stan. 23. Zarys problematyki grupy lubuskiej*, [w:] *Nadodrzańskie Spotkania z Historią. Polsko-Niemiecka Konferencja Naukowa Czelin, gm. Mieszkowice 2 marca 2013 r.*, A. Chludziński red., Pruszcz Gdański, s. 11–33.
- Różnowski F., Cymek L. 2005, *Antropologiczny obraz ludności kultury oksywskiej na Pomorzu w świetle badań cmentarzyska w Różynach, gmina Pszczółki*, [w:] *XIV Sesja Pomorzoznawcza, 1: Od epoki kamienia do okresu rzymskiego*, M. Fudziński, H. Paner red., Gdańsk, s. 363–370.
- Rudnicki M. 2005, *A Late La Tène inhumation grave from Pełczyska: Comments on the cultural situation in the upland area of Little Poland*, [w:] *Celts on the margin. Studies in European cultural interaction 7th century BC – 1st century AD dedicated to Zenon Woźniak*, H. Dobrzańska, V. Megaw, P. Poleska red., Kraków, s. 195–205.
- Rudnicki M. 2009, *Besiedlungs und Kulturveränderungen in Kleinpolen während der späten Latènezeit und zu Beginn der älteren Römischen Kaiserzeit*, [w:] *Mitteleuropa zur Zeit Marbods*, V. Salač, J. Bemmman red., Praha–Bonn, s. 289–330.
- Rybova A., Drda P. 1994, *Hradiště by Stradonice. Rebirth of the Celtic oppidum*, Praha.
- Schuster J. 2010, *Lübsow. Älterkaiserzeitliche Fürstengräber im nördlichen Mitteleuropa*, Bonner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichtlichen Archäologie, 12, Bonn.
- Schuster J. 2015, *Przybysze ze Skandynawii – małe cmentarzysko z okresu wędrówek ludów*, [w:] *Czarnówko, stan. 5. Cmentarzyska z późnej starożytności na Pomorzu (część I)*, J. Andrzejowski red., Monumenta Archaeologica Barbarica. Series Gemina, V, Łębork–Warszawa, s. 15–44.
- Sekuła M. 2006, *Ocalałe zabytki pochodzące z badań niemieckich na cmentarzysku w Malborku-Wielbarku w zbiorach muzeów polskich*, [w:] *Pogranicze trzech światów. Kontakty kultur przeworskiej, wielbarskiej i bogaczewskiej w świetle materiałów z badań i poszukiwań archiwalnych*, W. Nowakowski, A. Szela red., Światowit Suppl. Series P: Prehistory and Middle Ages, XIV, Warszawa, s. 175–223.
- Seyer H. 1982, *Siedlung und archäologische Kultur der Germanen im Havel-Spree-Gebiet in den Jahrhunderten vor Beginn u. Z.*, Schriften zur Ur- und Frühgeschichte, 34, Berlin.

- Skóra K. 2015, *Struktura społeczna ludności kultury wielbarskiej*, Łódź.
- Skóra K. 2020, *Omnia mors aequat? Soziale Stratigraphien in der Römischen Kaiserzeit und Völkerwanderungszeit im Gebiet der Wielbark-Kultur*, Łódź.
- Stawska V. 2020, *Groby wczesnośredniowieczne*, [w:] *Małe Czyste gmina Stolno, województwo kujawsko-pomorskie stanowisko 20. Wielokulturowe stanowisko sepulkralne na ziemi chełmińskiej*, E. Bokinić red., Toruń, s. 231–252.
- Strobin A. 2011, *Ceramika naczyniowa kultury oksywskiej*, Gdańskie Studia Archeologiczne. Monografie, 2, Gdańsk.
- Strobin A. 2015, *Osada kultury oksywskiej i wielbarskiej w Lipiankach, gm. Kwidzyn, stan. 3 (część II – źródła ruchome)*, [w:] *Kontakty ponadregionalne kultury wielbarskiej. Przemiany kulturowe w okresie wpływów rzymskich na Pomorzu 20–21.10.2011*, H. Paner, M. Fudziński red., Gdańsk, s. 125–193.
- Tempelmann-Mączyska M. 1985a, *Die Perlen der römischen Kaiserzeit und der frühen Phase der Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum*, Römisch-Germanische Forschungen, 43, Mainz am Rhein.
- Tempelmann-Mączyska M. 1985b, *Części stroju kobiecego w okresie rzymskim na obszarze środkowoeuropejskiego Barbaricum*, Uniwersytet Jagielloński, Rozprawy Habilitacyjne, 98, Kraków.
- Tempelmann-Mączyska M. 1988, *Strój kobiecy kultury wielbarskiej i jego powiązania z sąsiednimi obszarami*, [w:] *Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim, materiały z konferencji*, I, J. Gurba, A. Kokowski red., Lublin, s. 205–220.
- Tuszyńska M. 1993, *Najstarsze groby szkieletowe na cmentarzyskach płaskich kultury oksywskiej i wielbarskiej*, „Sprawozdania Gdańskiego Towarzystwa Naukowego”, 18, s. 51–52.
- Tuszyńska M. 2003, *Wielokulturowe cmentarzysko płaskie w Opaleniu, gmina Gniew, stanowisko 1*, [w:] *XIII Sesja Pomorzoznawcza, 1: Od epoki kamienia do okresu rzymskiego*, M. Fudziński, H. Paner red., Gdańsk, s. 303–309.
- Tuszyńska M., Stąporek M. 2005, *Badania na cmentarzysku w Różynach, gm. Pszczółki w latach 2001–2002*, [w:] *XIV Sesja Pomorzoznawcza, 1: Od epoki kamienia do okresu rzymskiego*, M. Fudziński, H. Paner red., Gdańsk, s. 353–361.
- Venclová N. red. 2008, *Archeologie pravěkých Čech, 7 (doba latenská)*, Praha.
- Voigt T. 1964, *Zur Neugliederung der eingliedrigen Armbrustfibeln mit breitem Fussteil (Almgren Gruppe I, 10–14)*, „Jahrbuch für Bodendenkmalpflege in Mecklenburg”, 1964, s. 175–225.
- Völling T. [1994] 1995, *Studien zu Fibelformen der jüngeren vorrömischen Eisenzeit und ältesten römischen Kaiserzeit*, „Bericht der Römisch-Germanischen Kommission”, 75, s. 147–282.
- Völling T. 2005, *Germanien an der Zeitenwende: Studien zum Kulturwandel beim Übergang von der vorrömischen Eisenzeit zur älteren römischen Kaiserzeit in der Germania Magna*, BAR. International Series, 1360, Oxford.
- Walenta K. 1981, *Obrządek pogrzebowy na Pomorzu w okresie późnolateńskim i rzymskim*, Archaeologia Baltica, V, Polonia, 80/81, Łódź.
- Wiloch R. 1995, *Klamry do pasa kultury oksywskiej*, „Pomorania Antiqua”, 16, s. 9–60.
- Wołagiewicz R. 1965, *Cmentarzysko z okresu późnolateńskiego i rzymskiego w Warszko-wie, pow. Sławno*, „Materiały Zachodniopomorskie”, 11, s. 179–280.
- Wołagiewicz R. 1981, *Kultury oksywska i wielbarska (faza lubowidzka)*, [w:] *Prahistoria ziem polskich*, W. Hensel red., V, *Późny okres lateński i okres rzymski*, J. Wielowiejski red., Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, s. 135–178.

- Wołągiewicz R. [1982] 1984, *Pochówek w kłodzie dębowej z II wieku n.e. w Bagiczu*, „Materiały Zachodniopomorskie”, 26, s. 39–56.
- Wołągiewicz R. 1993, *Ceramika kultury wielbarskiej między Bałtykiem a Morzem Czarnym*, Szczecin.
- Wołągiewicz R. 1995, *Lubowidz. Ein birituelles Gräberfeld der Wielbark-Kultur aus der Zeit vom Ende des 1. Jhr. v. Chr. bis zum Anfang des 3. Jhs. n.Chr.*, Monumenta Archaeologica Barbarica, I, Kraków.
- Wołągiewicz R. 1997, *Lubieszewo. Materiały do studiów nad kulturą społeczności Pomorza Zachodniego w okresie od IV w. p.n.e. do I w. n.e.*, Szczecin.
- Wołągiewicz M.D. i R. 1963, *Uzbrojenie ludności Pomorza Zachodniego u progu naszej ery*, „Materiały Zachodniopomorskie”, 9, s. 9–166.
- Woźniak Z. 1970, *Osadnictwo celtyckie w Polsce*, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Zielonka B. 1958, *Cmentarzysko w Bodzanowie w pow. aleksandrowskim*, „Przegląd Archeologiczny”, 10, s. 331–382.
- Zielonka B. 1960, *Stanowisko wielokulturowe w Adolfinie w pow. aleksandrowskim*, „Przegląd Archeologiczny”, 13, s. 197–204.
- Zielonka B. [1969] 1970, *Rejon Gopła w okresie późnolateńskim i rzymskim*, „Fontes Archaeologici Posnanienses”, 20, s. 147–217.
- Ziemlińska-Odojowa W. 1999, *Niedanowo. Ein Gräberfeld der Przeworsk- und Wielbark-Kultur in Nordmasowien*, Monumenta Archaeologica Barbarica, VII, Kraków.
- Zotz L. 1932, *Wandalische Körperbestattungen der Spätlatènezeit*, „Altschlesien”, 4, s. 127–138.
- Żychliński D. 2009, *Groby szkieletowe ludności kultury przeworskiej z Wielkopolski jako przejaw obcych wpływów w obrzędowości pogrzebowej na przykładzie zespołu nr 70 z Wymysłowa, pow. Gostyń, woj. wielkopolskie*, [w:] *Archeologia Barbarzyńców 2008: powiązania i kontakty w świecie barbarzyńskim / Archäologie der Barbaren 2008: Beziehungen und Kontakte in der barbarischen Welt. Materiały z IV Protohistorycznej Konferencji Sanok, 13–17 października 2008 / Materialien aus der IV. Frühgeschichtlichen Konferenz in Sanok, 13.–17. Oktober 2008*, E. Droberjar, M. Karwowski red., Rzeszów, s. 559–566.

ANNA STROBIN

OKSYWIE CULTURE INHUMATION GRAVES

Summary

The Author presents sources on contemporary groups from the territory of northern Poland in order to discuss and contextualize the funerary rites of people representing the Oksywie Culture in Pomerania. The presentation is supplemented with a catalog of recorded inhumation graves (Appendix). The most important characteristics of the Oksywie Culture inhumation graves in question and those from the transitional phase A3/B1 are collected in tables (Tables 1–4; Figs 17; 18) and presented as charts. The origins and development of this funerary rite is discussed in light of analogous inhumation burials from the barbarian parts of Europe, located especially in the territory of modern central and southern Poland. Also taken into consideration are the links to inhumation rites practiced by the people of the Przeworsk as well as Wielbark Cultures at the start of the common era.

A total of 69 inhumation graves from 14 sites of the Oksywie Culture have been catalogued (Table 1; Appendix); of these 62 are precisely dated (Table 2). Seven burials from four sites are dated

to phase A2 (Fig. 1a; Tables 1; 2: 1–7); most of them were found in cemeteries (Figs 2; 4), one most probably in a settlement (Fig. 3). 52 burials from 12 sites date to phase A3 (including A2/A3) and the stylistic transitional phase to the Roman period (phase A3/B1) (Figs 1b, c; 5; 7–13; Tables 1; 2: 8–59). Three other possible inhumation graves, from the cemetery at Warszkowo, were also considered in this group (Table 2: 60–62).

Current research has registered more inhumation graves from phase A2 in the Przeworsk rather than Oksywie Culture groups (Fig. 1a, b), at 13 sites, six of them from Kuyavia and seven from Lower Silesia (see Niewęglowski 1981, p. 40, Table 7, map I; Dąbrowska 1988, pp. 142–143, map 18: 1; Łuczkiwicz 2009, pp. 352, 356–357, list 7; *idem* 2018, pp. 33, 46, Fig. 5; Ibragimow 2011, p. 163, notes 5, 164; Błazejewski 1998, pp. 20–21; Dulęba *et al.* 2018). More than 20 burials are known from sites in Kuyavia (Figs 14; 15). Less, that is, at least 11 inhumation graves from phase A2 have been noted in Lower Silesia, four of these in settlements. Outside the Przeworsk and Oksywie Culture territories, inhumation graves from phase A2 have been discovered sporadically in modern-day Saxony-Anhalt (Hachmann 1957), which was a region closely linked with the Przeworsk Culture in Lower Silesia (Godłowski 1977, p. 139). This type of burial occurred also in Öland (Nylén 1957, pp. 73–76, Fig. 2) and in the Poienești-Lukaševka Culture (Babeș 1993, p. 34).

Phase A3, mainly its last stage, and phase A3/B1 are represented by a few more, that is, 16 sites from the larger territory of Przeworsk Culture with inhumation graves (Fig. 1b, c). The biggest number, namely, more than 20 graves, were discovered in Kuyavia and Pałuki (Fig. 16), much less in the Bystrzyca-Oława region, northern Masovia, western Lesser Poland and most probably central Poland (Dąbrowska 1988, pp. 143, 145, map 18: 2; Ibragimow 2011, p. 168, note 20). A single inhumation grave was found in a cremation cemetery of the Lubuska Group in Czelin, Gryfino district (Rogalski 2013, p. 14, Figs 3: 8; 5: 1). The inhumation funerary rite is observed also in other areas of the European *Barbaricum*. West of the Oder river graves dated to the end of the late Pre-Roman period are very occasionally encountered in Mecklenburg, Brandenburg and the Czech Valley (Margos 2000a, p. 258). The same can be said of Scandinavia (Klindt-Jensen 1978, pp. 62, 86, 93, 115; Björk 2022, pp. 24–25).

The earliest Oksywie Culture inhumation graves come from phase A2 of the late Pre-Roman period, most of them from Kuyavia and the more distant Silesia, much less from the region of the bay of Gdańsk and the lower course of the Vistula (see Fig. 1a). The small number of such graves from this phase makes a characteristic of the Oksywie Culture funerary rite difficult. A north–south orientation appears to predominate (see Figs 2; 3), the head more frequently to the north (Fig. 17). There is only one case of an eastward orientation of the burial (Fig. 4). Bodies, usually flexed, were buried in small pits up to 130 cm in length. The supine position occurred less often and is not confirmed with certainty (Fig. 18). Grave inventories from this phase comprise mainly brooches, made exclusively of bronze, recorded either singly or in pairs (Table 3). There are no typical Celtic imports in these burials, in similarity to the graves of the Przeworsk Culture from this period (Bochnak, Urman 2016, pp. 283–284). Meriting attention is the presence of brooches of type G, most often with one ring on the foot, occurring mainly in Jastorf Culture territory. In the Oksywie Culture sphere, burials with brooches are thought to be of women (see Maciałowicz 2021). However, the results of a comparison of archaeological sex markers and the very few available anthropological examinations of the bones are not always consistent (Table 4: 2). The close resemblance between burials in Pomerania and in Kuyavia concerns the orientation of grave pits and body position, as well as dress accessories made of various copper alloys (see Figs 2b; 3b, c; 4b; 14k, l; 15b, c).

The number of inhumation graves in Oksywie Culture cemeteries started to grow at the beginning of phase A3 (phase A2/A3) and continued to do so throughout it. Single graves of this kind appear in previously exclusively cremation burial grounds of the Oksywie Culture, as well as in the cemeteries of Malbork-Wielbark and Pruszcz Gdański, site 7, where inhumation graves from phase A2 were also discovered (see Table 1). In the Różyny cemetery, inhumation graves were clustered together but not isolated from the cremation graves of the same culture group (Figs 5–7). The orientation of grave pits in this phase was differentiated, although usually there was a predominant alignment in force in particular cemeteries. At Różyny, it was an east–west orientation, with the head usually to the east (Fig. 5a); elsewhere the orientation was north–south with the head either north or south (Fig. 17). The

poor state of preservation of the bones or their lack make observation of body position difficult, but the supine position appears to dominate over the flexed one, which is a key difference from phase A2 (Fig. 18). Of interest is the padding of grave pits with organic material, which appears in graves from phase A2/A3; one grave from phase A3 even contains remains of a wooden log coffin (Table 2: 16). Stones and a stone pavement, which function as tomb markers, were noted in three cases. The most frequent elements of the grave inventory in these burials are iron brooches, usually one, occasionally in pairs or threes. Ornaments are sporadic: a silver or bronze bracelet, analogous to the examples from Kuyavia from phase A2, also tools and, as an exception, a spearhead (Table 3; Fig. 5c). Anthropological examination of the bones, added to archaeological markers of sex, indicate the presence of both men and women, as well as children in this group (Table 4: 3–10).

The number of inhumation graves in Pomerania grows incrementally in the transitional phase A3/B1, chronologically related to phase B1. They have been recorded at altogether nine cemeteries (Table 1; Figs 8–13). The largest concentration is at Czarnówko, where they sided with cremation burials from phase A3; relatively less at Opalenie, Malbork-Wielbark (phase A2 burials were recorded at these two cemeteries) and Lasy. In the case of the one isolated grave from phase A2 at Opalenie (feature 73; Fig. 4), when one takes into account the chronological and spatial difference between graves from different periods, one finds no grounds for linking this burial with the other, much later interments. However, at Malbork-Wielbark there is evident continuity of inhumation burials from phase A2 into phases A3/B1 (see Table 1). All the inhumation graves from the transitional phase A3/B1 were found at cemeteries of the Oksywie Culture group, but the inhumation rite was practiced earlier only at a few of these burial grounds. Despite the fact that bones have not been preserved in a large part of graves from the transitional phase (e.g. Czarnówko, Malbork-Wielbark), one observes a clear predominance of the north–south alignment, with the head usually to the north and exceptionally to the south. An east–west orientation, with the head usually to the east, was sporadic (Fig. 17). Body position is hard to describe: in two cases possibly flexed, while the supine position was not confirmed (Fig. 18). The size of grave pits—from 170 cm to more than 300 cm in length—could be taken as an indication of supine body position. Another feature present in these transitional burials is the use of a log coffin in one case and instances of organic padding of the pit. Moreover, surface markers in the form of stones and stone pavements become relatively frequent in this phase. The first secondary trenches are also recorded for this phase, frequently in Wielbark Culture cemeteries. Regarding grave inventories, the burials were usually furnished with one brooch, more rarely two and exceptionally three. These accessories were made of either iron or a copper alloy. Belt hooks or iron buckles occurred as well. One also finds tools, ornaments and ceramic pots attributed to the Oksywie or Wielbark Cultures (Table 3). Single-edged swords and a spearhead from three possible inhumation graves from Warszkowo represent the weaponry category. Available results of anthropological examination of these burials indicate primarily adult individuals (Table 4: 11–25). The sex is usually not determined in these cases and presumably there were more women than men in this group; there was one mass grave (Table 4: 12). A comparison of anthropological results with archaeological sex markers has not yielded satisfactory results and even a discordance in some cases (Table 4: 21, 24).

In all the cemeteries where inhumation burials from the transitional phase A3/B1 were found, both inhumation and cremation burials from the earliest phase of the early Roman period have been recorded. The Wielbark Culture inhumation graves from phase B1 show no distinct differences from the earlier graves save for a purely early Roman grave inventory. The predominant grave-pit orientation at biritual Wielbark Culture cemeteries is north–south with the head to the north (Wołągiewicz 1981, p. 151). However, there are instances of burials with the head to the south as well as an east–west alignment of the pit with the head either to the east or to the west. Different orientation of body position in graves from a single cemetery, showing a preference for one of the variants, is observed in periods preceding the full development of Wielbark Culture. It is not to be excluded that similar reasons lay behind this phenomenon in the late Pre-Roman and Roman periods.

The number of inhumation graves in Pomerania from phases A3 and A3/B1 exceeds that for the neighboring Przeworsk Culture. Inhumation graves tended to occur more commonly in Kuyavia, being found only sporadically, and as a rule isolated, in the territories of central and southern Poland.

Body orientation differed, the north–south alignment with the head to the south (Fig. 16) being more common in Kuyavia. The position could be either flexed on the side or supine on the back. Grave inventories were similar: mainly pottery and dress accessories, sometimes tools and weapons.

Cremation was the traditional funerary rite in the Oksywie Culture in similarity to other parts of the European *Barbaricum*. Inhumation graves are very rare, especially in phase A2. Overall, graves from Pomerania and Kuyavia resemble one another except for some minor local differences. The inventories of Oksywie Culture inhumation graves indicate the indigenous nature of these burials, more frequently for women than for men. While one should not exclude the possibility that the oldest graves of this sort in Oksywie Culture cemeteries reflected a group of foreign settlers, it should be emphasized that in terms of the grave inventories they are the same with the cremation burials from phase A2. Attesting to the growing dynamics of this funerary rite in phase A3 is the larger number of tombs recorded from the known Pomeranian cemeteries. Other changes are observed contemporaneously at other Oksywie burial grounds, namely, elimination of weaponry from the grave inventories and a dropping number of cremation urn burials (see Wołagiewicz 1993, p. 37; Margos 2000a, p. 261; Margos, Stąporek 2002, p. 90). The socio-religious changes introduced in the Oksywie Culture during the late Pre-Roman period popularized the inhumation funerary rite. The transformation, linked to economic and political events taking place in Europe as a whole, led to the emergence of the Wielbark Culture, which was distinguished by an almost complete elimination of weaponry from the grave inventories and biritual-grave customs. The culturally non-uniform, “Oksywie” and “Wielbark”, inhumation burials from Pomerania are a good exemplification of the changes taking place at this turning point in time.

In the Oksywie Culture, the inhumation funerary rite appears to have been practiced by a narrow group of people that was otherwise not distinct in terms of their professed material culture. In face of no extant written sources, it is not easy to explain the reasons and mechanism that determined a gradual dissemination of this funerary rite in a community hitherto practicing cremation. Changing customs may have been due to local barbarian communities adopting a new religion that was spreading throughout Europe at the time.

Translated by Iwona Zych